

Militaire Spectator

EENZAAM MAAR NIET ALLEEN

FOTO W. KRUMBHOLZ

WAARIN OPGENOMEN DE
OFFICIËLE MEDEDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE
LANDMACHT EN DE
KONINKLIJKE LUCHTMACHT

„Eenzaam maar niet alleen”, een motto waar-
aan ook leidinggevend en in de krijgsmacht
zich kunnen optrekken, ook ná het nu ten
einde lopende „Jaar van het leiding geven”

Militaire Spectator

MAANDBLAD

waarin opgenomen de officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en de Koninklijke luchtmacht

UITGAVE:

Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap

Secretaris: drs. F. J. J. Princen
Peuleyen 164, 2742 EP Waddinxveen

Ledenadministratie:
K. Doormanlaan 274, 2283 BB Rijswijk

HOOFDREDACTEUR:

J. C. A. C. de Vogel
brigade-generaal der infanterie b.d.

p/a HKS, Frederikkazerne
v.d. Burchlaan 31, 2597 PC Den Haag
Telefoon (070) 3 16 66 29

ADJ.-HOOFDREDACTEUR:

B. A. C. Droste
commodore Koninklijke luchtmacht

REDACTEUREN:

J. F. W. van Angeren
luitenant-kolonel Kon. luchtmacht

J. M. J. Bosch
luitenant-kolonel der cavalerie

ir. E. I. D. L. G. Margherita
brigade-generaal van de technische staf

drs. J. W. M. Schulten
luitenant-kolonel verbindingdienst

drs. Ch. F. Turpijn
kolonel van de militair psychologische en sociologische dienst

BUREAU-REDACTIE/PRODUKTIE:

Kalvermarkt 28, 2511 CB Den Haag
Telefoon (070) 3 18 68 67

ABONNEMENTEN:

f 30,-, buitenland f 40,- per jaar
Losse nummers f 3,-

ADVERTENTIES:

N.V. Noord-Nederlandse Drukkerij
Postbus 6, 7940 AA Meppel
Telefoon (05220) 6 86 66
i.s.m. CET Reclame & Publiciteit
Rogge 19, 5521 RX Eersel
Commerciële zaken: A. H. C. Thijssen
Telefoon (04970) 1 67 89

NADRUK VERBODEN

<i>Officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en de Koninklijke luchtmacht</i>	526
<i>Editoriaal:</i> Vaarwel aan de matrix?	527
<i>drs. A. J. Veldhuisen:</i> Cadettencorps, een pijler gepeild	529
<i>D. Starink:</i> Gevechtsvliegtuigen voor de KLu - 2. Het Starfighter-project	534
<i>L. de Hartog:</i> Erewoord of krijgsgevangenschap, 14 juli 1940	544
<i>drs. A. J. Vinke:</i> Rapallo en Lipesk. Symbolen van ontembare Duitse hartstocht?	549
<i>W. Froger:</i> Enkele beschouwingen over de modernisering van het leger	561
<i>Meningen van anderen:</i> Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . .	564
<i>Antwoord op meningen van anderen:</i> Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . .	566
<i>Boeken</i>	567
<i>In dit nummer is in het hart — uitneembaar — het alfabetische jaarregister op de jaargang 1990 opgenomen.</i>	

OFFICIELE MEDEDELINGEN

KONINKLIJKE LANDMACHT
KONINKLIJKE LUCHTMACHT

KL/KLu-mededelingen/ orders cf VS 2-1100

KL-med. 78/562. Cursus Stafdienst/Staforientatie aan de Hogere Krijgsschool (891002).

KL-med. 78/397q. Cursus Voortgezette militaire vorming aan de Hogere Krijgsschool (891106).

KL-med. 53.84. Onderscheidingsteken voor langdurige dienst als officier (891101).

KL-med. 78/385K. Cursus Hogere Militaire Vorming aan de Hogere Krijgsschool (891211).

KL-order 09/8. Voorziening kaarten en overige geografische informatie (891211).

KL-med. (DPKL) 78/55. Opleiding aan instituten voor wetenschappelijk onderwijs (900724).

KL-order (CLAS/BLS0 15/6. Lijst van te nemen maatregelen in geval van een calamiteit (900724).

KL-order (BLS) 53/86. Regeling gedragswetenschappelijk onderzoek in de KL (900724).

KL-order (DEBKL) 21.2/33. KL-publicaties t.b.v. KLu (900724).

KL-order (CLAS/BLS) 04.2/27. Hoogste bedragen voor: A Onderdeelsondersteuningsfonds, B schoonmaakartikelen (900814).

Mededelingen van het Commando Opleidingen Koninklijke landmacht

Verschenen en opgenomen in VS 2-2506, Index van voor de KL van kracht zijnde boekwerken.

LF 15898, 3e dr. Tanksectie, groeps- en pelotonsresultaten.

LF 15900, 3e dr. Bemanningsresultatenlijst.

De aandacht wordt erop gevestigd, dat officieren, die maandelijks van Rijksweg de „Militaire Spectator” ontvangen, bij wijziging van hun adres, dit dienen bekend te maken aan de administratie van de eenheid waarbij zij in onderhoud zijn.

VS 17-130. Leidraad traditie cavalerie.
VS 17-431. Schiettabel kanon 105 Leopard-1-V.
VS 17-432, 3e dr. Schiettabel kanon 120 mm Leopard-2.
VS 17-433, 3e dr. Schiettabel mitrailleur Mag 7.62 mm NATO, coaxiaal gemonoteerd.
LF 15694, 3e dr. Gegevens justering boordwapen 25 mm.
LF 15695, 2e dr. Resultatenlijst justering boordwapen 25 mm.
VS 2-717/5. Handboek het stuk pantser-rups antitank.
VS 7-514, 2e o.v. Pistoolmitrailleur 9 mm Uzi, M61.
VS 44-32. Pantserluchtdeelartillerie.
VS 44-33. Bediening van het kanon, luchtdeel, zelfvoortbewegend.

Mededelingen van het Commando Verbindingen Koninklijke landmacht

VS 11-21/1. Verbindingen in de Koninklijke landmacht, schema's netradioverbindingen in het legerkorps, 3e dr. Een nieuwe druk was noodzakelijk i.v.m.:

- oprichting van nieuwe eenheden;
- wijzigingen in samenstelling en optreden van eenheden;
- invoering van nieuwe wapens, apparatuur en voertuigen.

Einde van de Officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en Koninklijke luchtmacht

U bent actief dienend officier van KL of KLu,

maar gaat binnenkort de dienst verlaten.

U wilt echter wél graag maandelijks de Militaire Spectator blijven ontvangen? Dat kân: als lid van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (contributie f 30,- per jaar; buitenland f 40,-) vindt u hem iedere maand in de bus, en tevens viermaal per jaar „Mars in Cathedra”.

Meldt u als lid bij de secretaris: Peuleyen 164, 2742 EP Waddinxveen.

Vaarwel aan de matrix?

De ontspanning tussen Oost en West heeft ook in Nederland een algehele herbezinning op taken en middelen van de defensieorganisatie noodzakelijk gemaakt. In de media gaat vanzelfsprekend de grootste belangstelling uit naar het effect daarvan op de „hardware” van de organisatie, waarbij de discussie zich dan toespitst op vorm en inhoud van het operationele deel van de krijgsmacht in het jaar 2000. Dat betekent echter wel, dat een wat minder spectaculair ogende maar daarom niet minder belangrijke reorganisatie van „de Haagse staven” publicitair wat onderbelicht blijft. Eind januari 1990 verscheen een brief van de minister van defensie met als onderwerp „herstructurering en verhoging van de doelmatigheid van het ministerie van defensie in de jaren negentig”. Daarin stelde de minister dat het vooruitzicht bestaat dat in verband met internationale wapenbeheersingsakkoorden de totale defensieorganisatie zou moeten inkrimpen. Een dergelijke inkrimping zou om verschillende redenen ook in de inrichting van de departementsorganisatie moeten worden weerspiegeld, hetgeen zou moeten resulteren in een uiteindelijke besparing van ca. 1500 functies. Bovendien, zo stelde de minister, was het functioneren

van de topstructuur toch al lang aan een kritische herbezinning toe. Bij die herbezinning was — weliswaar onder bepaalde voorwaarden — de matrixorganisatie niet langer meer onbespreekbaar.

Kortom, een doelmatiger topstructuur maar minder personeel. Tot zover (zeer verkort) de minister. Voor de uitwerking van dit complexe probleem werd een beproefd recept gevolgd; er werd namelijk een ambtelijke werkorganisatie opgericht, bestaande uit een hoogwaardige stuurgroep, een projectteam en werkgroepen. Zonder op de definitieve rapportage te willen vooruitlopen (deze wordt waarschijnlijk in de Defensienota verwerkt), lijkt één ding thans al duidelijk. De matrixorganisatie zoals wij die sinds 1976 kennen wordt gedeeltelijk verlaten.

Voor al degenen die sinds 1976 onze organisatie zijn binnengestroomd is die matrixorganisatie een vast gegeven geweest; zij hebben de invoering ervan niet meegemaakt en realiseren zich vaak nauwelijks op welke gronden dat indertijd is gebeurd. Het lijkt daarom zinvol eens kort terug te blikken op die reorganisatie van de topstructuur in 1976 en ons daarbij de vraag te stellen waarom die structuur indertijd is gekozen.

Bij een beschouwing over de topstructuur moeten wij ons allereerst realiseren dat — weliswaar na een lange voorgeschiedenis en wat interimoplossingen — uiteindelijk pas in 1959 het ministerie van oorlog en het ministerie van marine formeel werden samengevoegd tot een departement van defensie. Al tijdens die samenvoeging ontstond een discussie over de vraag of het ministerie van defensie een verticale of een horizontale structuur moest hebben. De voorstanders van de verticale structuur propageerden een produktgerichte organisatiestructuur, met nagenoeg geheel zelfstandige krijgsmachtdelen, elk onder leiding van een chef-staf met vergaande bevoegdheden. De voorstanders van de horizontale structuur streefden naar een meer functioneel gerichte organisatie waarin gelijksoortige activiteiten, die voorheen gescheiden op het niveau van de krijgsmachtdelen werden uitgevoerd, zouden worden samengevoegd in functionele directies op centraal niveau en direct onder de politieke leiding.

Vooralsnog domineerde het „verticalisme” het or-

ganisatorische denken binnen Defensie. Dat was, gelet op de voorgeschiedenis, niet verwonderlijk. De departementen van oorlog en van marine waren na 1959 in feite blijven voortbestaan als min of meer zelfstandige, nevensgeschikte organisaties; elk krijgsmachtdeel (na 1953 ook de KLu) had voorheen een „eigen” staatssecretaris en een „eigen” plaatsvervangend secretaris-generaal gehad en behield die daarna ook.

In 1971 vond een reorganisatie plaats, voorgesteld door de „Commissie Van Rijkevorsel”, waarbij o.m. een functionele staatssecretaris werd benoemd en de krijgsmachtdelen „hun” staatssecretaris moesten inleveren; een eerste overwinning van de „horizontalisten” dus. Steeds meer echter werd door de politieke leiding de bestaande organisatiestructuur als problematisch ervaren bij het oplossen van de steeds complexer wordende problemen en bij het besturen van de defensieorganisatie als geheel. De krijgsmachtdelen werkten immers nog steeds nagenoeg autonoom. Bovendien bracht die verticale structuur nogal wat dupliceringen en daardoor relatief hoge personeelskosten mee. Kortom, de politieke top wenste een vastere greep te krijgen op de beleidsvoorbereiding en inzicht op de uitvoering ervan; dat alles tegen lagere personeelskosten. In de Defensienota van 1974 gaf minister Vredeling dan ook te kennen dat hij de topstructuur van het ministerie van defensie wenste te wijzigen. In essentie betekende dit, dat naast de verticale, produktgerichte structuur, een versterking van de horizontale structuur (met vergaande functionele bevoegdheden) moest plaatsvinden.

Dat alles resulteerde in een organisatieopzet, die bekend staat als de matrixorganisatie.

Nu is de matrixorganisatie van huis uit een projectorganisatie, bedoeld voor het oplossen van bijzondere opgaven of van niet-routinematige problemen. Een projectorganisatie die daarom los staat

van de bestaande organisatiestructuur, met functionarissen in een dubbelrol met verscheidene nevensgeschikte gezagslijnen. Over het doel, het wesen en de kenmerken van de matrixorganisatie zijn in het verleden de nodige discussies gevoerd. Eén ding staat echter vast: de matrixorganisatie is nooit ontworpen voor het besturen van een complexe crisisorganisatie, waar duidelijke en korte bevelslijnen zo noodzakelijk zijn, dat ze tot de bedrijfscultuur zijn gaan behoren. En hierin lag in feite dan ook de principiële conflictstof.

Resteert de vraag of die twee doelstellingen uit 1974: het verbeteren van de kwaliteit van de besluitvorming en het verlagen van de personeelskosten, zijn gehaald.

Afgaande op zaken als de „Walrusaffaire”, het McKinsey-rapport, de kennelijke noodzaak van de introductie van toch weer een nieuw defensieplanningsproces (IDPP) zouden evenzovele aanwijzingen kunnen zijn dat de indertijd beoogde „vastere greep” niet geheel uit de verf is gekomen; een optimist daarentegen zou kunnen beweren dat dit juist de uitzonderingen waren die nu eenmaal de regel bevestigen.

Over het tweede doel, het verlagen van de personeelskosten, kunnen wij kort zijn. De matrixstructuur heeft geleid tot een grote bureaucratische toporganisatie (door sommigen ook wel waterhoofd genoemd) waarin veel hoogwaardig personeel vaak druk doende was collega's van het tegendeel te overtuigen.

In de discussie tussen horizontalisme en verticalisme is de slinger duidelijk te ver doorgezwaid in de richting van het horizontalisme. Op grond van natuurkundige wetten worden slingers gedwongen uiteindelijk weer een tegengestelde corrigerende beweging te maken. Binnen organisaties is dat minder wetmatig, die hebben soms een duwtje nodig, vandaar de stuurgroep.

drs. A.J. Veldhuisen

cadet-vaandrig van de militaire administratie

Cadettencorps, een pijler gepeild

Het zal zelfs de oppervlakkige krantelezer niet zijn ontgaan dat er beweging is in de buik van de Alma Mater van Neerlands krijgsmacht, de Koninklijke Militaire Academie. Of het getraptel slechts een schijnzwangerschap betreft of een (nieuwe) opleidingsverandering, is nog niet met zekerheid vastgesteld. In elk geval worden moeder en het eventuele kind met raad en daad terzijde gestaan door een team van deskundigen om een zo perfect mogelijke zwangerschap te garanderen. Dat ook het Cadettencorps van de KMA een van de betrokkenen is, moge blijken uit zijn vermelding in het artikel „KMA: op zoek naar een eigen identiteit” van Ikol De Jonge (*MS 159*(1990)(10)464).

In deze bijdrage, tevens een reactie op vernoemd artikel, ga ik in op de gevolgen voor het Corps van de door De Jonge genoemde scenario's, met name op het als derde genoemde en door hem meest verkieslijk geachte. Dat dit scenario niet zomaar uit de lucht is gegrepen moge blijken uit het feit dat het onder een andere naam de meer dan normale aandacht heeft van o.a. het Curatorium en de Raad van Gouverneur en Assessoren van de KMA.

Hoewel enige emotionele betrokkenheid uit hoofde van mijn functie als voorzitter van de Senaat van het Cadettencorps niet kan worden ontkend, staat dit een afstandelijke beoordeling van de scenario's niet in de weg. Onder afstandelijk te verstaan: niet zonder meer uitgaan van de vooronderstelling dat het Corps *coute que coute* moet voortbestaan, maar het beoordelen op zijn merites.

Na een korte opsomming van doelstellingen en een doorlichting van de organisatie van het Cadettencorps, gevolgd door het aanduiden van het belang van het Corps in relatie tot de vorming voor het officiersberoep, worden de door De Jonge genoemde scenario's getoetst aan de mate waarin zij het functioneren en voortbestaan van het Corps

mogelijk maken en daarmee het bereiken van de noodzakelijke geachte vorming. Afsluitend enkele suggesties ter verbetering van een der scenario's.

Het Cadettencorps: doelstellingen

Het Cadettencorps is een van de pijlers van de opleiding aan de KMA (*Studiegids KMA* (1990-91)24). De hoofddoelstellingen zijn:

- het leveren van een bijdrage tot de ontplooiing van de persoonlijkheid van de cadetten;
- het leveren van een bijdrage tot recreatieve ontspanning en sportbeoefening.

Deze hoofddoelstellingen zijn onderverdeeld in subdoelstellingen:

- het bevorderen van de naleving van voor het beroep van officier dienstig c.q. noodzakelijk geachte normen;
- het aankweken van kameraadschap en saamhorigheid;
- het opwekken van culturele belangstelling;
- het verschaffen van gelegenheid en middelen ter beoefening van zowel wedstrijd- als recreatieve sport;
- het organiseren c.q. mogelijk maken van andersoortige ontspanning.

Uit de eerste subdoelstelling blijkt dat het Cadettencorps een goede voorbereiding kan vormen voor toetreding tot het officierscorps. De tweede subdoelstelling hangt niet alleen samen met het gezamenlijk kunnen leven op een internaat maar ook met het in teamverband kunnen functioneren in de latere beroepsuitoefening onder mogelijk zware omstandigheden. Het kunnen meedenken over ontwikkelingen die direct of indirect hun invloed hebben op het officiersberoep, is reden voor

het opnemen van de derde subdoelstelling. De vierde en de laatste subdoelstelling zijn een nadere uitwerking van de tweede hoofddoelstelling, het leveren van een bijdrage tot recreatieve ontspanning en sportbeoefening.

De doelstellingen van het Cadettencorps sluiten naadloos aan bij een van de doelstellingen van de KMA zelf:

Het leveren van een bijdrage aan de persoonsontwikkeling van de toekomstige officier door de ontwikkeling te bevorderen van een kritische instelling ten opzichte van zichzelf, de samenleving en de plaats van de krijgsmacht daarin, alsmede van noodzakelijk te achten sociale en fysieke vaardigheden. (Studiegids KMA (1990-91)11)

Realisatie van de doelstellingen van het Cadettencorps betekent dus realisatie van een der doelstellingen van de KMA. De betiteling van het Cadettencorps als „pijler” van de opleiding is dus terecht.

Organisatie

De structuur van het Cadettencorps vertoont het volgende beeld. De Senaat vormt een soort dagelijks bestuur van het Cadettencorps met onder zich 11 Senaatscommissies en meer dan 40 verenigingen met specifieke taken. In de Senaatscommissies zijn ca. 90 cadetten bezig met de uitvoering van de aan de commissie opgedragen taak. Zo verzorgt het Sociëteitsbestuur zaken m.b.t. voeding en soirees, de Coördinatiecommissie begeleidt de net aangekomen cadetten bij hun eerste stappen binnen het Kasteel en de commissie tot redactie van de S5 brengt een soort informatieblad uit. De ca. 40 verenigingen hebben hun activiteiten vooral op wapen/dienstvak- en op sportgebied.

Commissies en verenigingen bieden samen „werkgelegenheid” voor bijna 400 functionarissen. Uitgaande van continuering van het huidige Senaatsbeleid dat cadetten zich in principe beperken tot één functie, en van de huidige verdeling van de functies over de tweede-, derde- en vierdejaars, houdt dit in dat alle cadetten in de gelegenheid worden gesteld bestuurlijke (en als gevolg daarvan ook sociale) ervaring op te doen. Het leren organiseren van evenementen en het omgaan met het dragen van verantwoordelijkheid zijn belangrijke exponenten van die bestuurlijke ervaring. De voorzitters van de besturen worden zoveel mo-

gelijk geleverd door het oudste op de Academie aanwezige jaar, het vierde. De secretarissen en penningmeesters komen uit het vierde of derde jaar. De, vooral uitvoerende, werkzaamheden van de overige bestuursleden worden verricht door cadetten uit het derde en tweede jaar. Deze verdeling over de jaren heeft een aantal voordelen. Doordat men begint in de „lagere” functies is er voor nieuwe bestuursleden tijd zich in te werken. Bovendien wordt zo de mogelijkheid geschaapt meer dan één jaar zitting te hebben in een bestuur, waardoor de continuïteit is gegarandeerd en het wiel niet steeds opnieuw moet worden uitgevonden.

Relatie tot officiersberoep

Om de bijdrage die het Corps levert aan de opleiding en de vorming van de adspirant-officier op haar waarde te kunnen beoordelen, is het nuttig bovengenoemde doelstellingen van het Corps te vertalen naar concretere omschrijvingen. Het Cadettencorps richt zich voornamelijk op de persoonlijkheidsontwikkeling van zijn leden, hetgeen leidt tot de volgende invullingen.

— Het aanleren van de binnen het officierscorps bestaande waarden en normen, tot uitdrukking komend in de Cadettenbelofte; de toetreding tot het officierscorps wordt zo voorbereid.

— Het zich in dienst kunnen en willen stellen van het belang van de groep; zich (tot op zekere hoogte) conformeren.

— Het kunnen en willen luisteren naar collega's.

— Het zich opbouwend kritisch kunnen profileren.

Deze invullingen van de gewenste attitude lenen zich goed om in het Cadettencorps te worden aangekweekt en gevoed. Sterker nog: behalve het Corps is geen ander orgaan capabel tot het leveren van een dermate specifieke bijdrage aan de persoonlijkheidsontwikkeling.

Conclusie

Het Cadettencorps levert een wezenlijke en unieke bijdrage aan de opleiding aan de KMA en de vorming van de aanstaande officier. Ook De Jonge wijst op het belang van de vormende invloed

van het Corps. Men kan dan ook stellen dat vermindering van de investeringen in activiteiten ter bevordering van die vorming zich niet verdraagt met de cultuur van de krijgsmacht en dus funest is.

De scenario's en het Cadettencorps

Bezien wij de drie scenario's van De Jonge en de functie van het Cadettencorps, dan kunnen wij kort zijn over die relatie tussen het eerste scenario (de cadetten opleiden bij de bestaande opleidingscentra resp. de Luchtmacht-officiersschool en het WO-gedeelte uitbesteden bij een universiteit) en het Cadettencorps: zoals De Jonge terecht stelt betekent dat afzien van de vormende invloed van het Cadettencorps, hetgeen ongewenst is.

Een dergelijke uitschakeling van het Corps is niet aan de orde bij het tweede scenario (de situatie van voor 1985: AMO-WO-SMO). De Jonge verworpt het echter op grond van een onvoldoende scheiding in bestuurlijk opzicht van de met elkaar concurrerende opleidingen en het gemis van een militair referentiekader. De vraag is in hoeverre deze nadelen zijn te ondervangen. Ik kom daarop terug.

Hoewel door De Jonge niet als zodanig erkend, betekent ook scenario 3 (het KMA-opleidingstraject strikt scheiden in twee delen) afzien van de vormende invloed van het Corps. In het onderstaande zal duidelijk worden gemaakt waarom.

Traject Ia, Ib en Ic omvatten samen 2 jaar, waarvan de cadet slechts ongeveer 9 maanden (traject Ib) beschikbaar is voor het Corps. In het eerste traject wordt men immers getraind in zaken waarvoor men gedurende lange of korte tijd afwezig is van de KMA (velddiensten, KCT-cursus, rotsklimmen, parachutespringen). In sterkere mate geldt dat voor traject Ic, de SMO, die voor rekening zal komen van de diverse opleidingscentra.

Gezien de zeer korte aanwezigheid op de KMA zelf in traject I zijn de huidige organisatie van het Corps en het functioneren van zijn commissies en verenigingen, stoelend op Corpsanciënniteit en daaraan gekoppelde ervaring en inzicht, het „opvoeden” van jongerejaars door ouderejaars, niet meer mogelijk. Ook een overlap van twee maanden is dan niet meer dan een veel te gering lapmiddel. Bovendien zal de relatie tussen het Corps en de officieren die zich voor traject II melden for-

meel niet meer bestaan. Een officier is geen lid van het Cadettencorps, zal in de meeste gevallen niet intern (willen) worden gehuisvest en neemt dus niet deel aan het internaatsleven.

Gezien de erkenning van de vormende invloed van het Corps op de officiersvorming zou de bij scenario 3 ontstane lacune moeten worden opgevuld door andere organen. Het door De Jonge geopperde alternatief in de vorm van instructeurs is, ondanks alle waardering voor hun militaire vakbekwaamheid, geen volwaardige vervanging.

Concluderend kan worden gezegd dat de scenario's 1 en 3 het einde zullen betekenen van het Cadettencorps. Een Cadettencorps, dat misschien wel meer dan de overige pijlers heeft bijgedragen aan, naar de woorden van De Jonge, de „eigen unieke identiteit” van de KMA. Scenario 2 staat wel het bestaan van het Corps toe maar wordt door De Jonge verworpen ten gunste van scenario 3. Hieronder zal worden ingegaan op de vraag in hoeverre dat terecht is.

Alternatief

Behalve het nadeel van het afzien van de vormende invloed van het Corps kent scenario 3 andere, niet direct het Cadettencorps rakende, nadelen. Allereerst is de aansluiting tussen het VWO en de WO weg: er zit nu 5 tot 6 jaar tussen het verlaten van het VWO en het aanvangen van de WO. Verder is het de vraag hoeveel officieren zijn geïnteresseerd in traject II indien dat geen duidelijk aanwijsbare voordelen oplevert, zoals thans het geval is binnen het vigerende personeelsbeleid. Ten slotte dient opgemerkt dat het synergetische effect van de MO, de WO en het Corps verdwijnt, met als gevolg een kwalitatief minder eindresultaat.

Scenario 3 ondervangt wel de door De Jonge tegen scenario 2 geopperde bezwaren, nl. onvoldoende scheiding in bestuurlijk opzicht van de met elkaar concurrerende opleidingen en het gemis van een militair referentiekader. Het is de vraag of deze nadelen dwingend een nieuw scenario voorschrijven i.p.v. een aanpassing van het bestaande. Zo kan het gemis van een referentiekader — hetgeen overigens bij de civiele instellingen van hoger onderwijs niet anders is — worden ondervangen door detacheringen, en is de bedoelde scheiding ook op een andere wijze aan te brengen. Zo zou-

den de eerste 2 jaar en 3 maanden kunnen worden gevuld met aaneengesloten perioden van AMO, Algemene vorming, detachering en SMO, waarna de bevordering tot cadet-vaandrig volgt en het functioneren gedurende een jaar als pelotonscommandant. Na afloop van dat jaar keert men als cadet-vaandrig en dus lid van het Cadettencorps terug voor de WO van 2 jaar. Afsluitend volgen dan nog 2 maanden SMO ter voorbereiding op het officierschap. Een nadeel van dit scenario is dat men later luitenant wordt. Dat wordt echter grotendeels gecompenseerd door de vervroegde bevordering tot cadet-vaandrig. Bovendien behoort een kortere looptijd in rang als luitenant tot de mogelijkheden omdat men al een jaar als vaandrig tewerkgesteld is geweest.

De voordelen van dit scenario zijn dat d.m.v. detachering en pc-schap een referentiekader wordt verkregen, dat een zekere mate van scheiding tussen de opleidingsdelen is aangebracht, dat de aansluiting VWO-WO beter is, dat de overgang naar het officierschap soepeler verloopt door de SMO

De redactie heeft lkol jhr. J. H. de Jonge gevraagd op bovenstaande bijdrage te reageren. Hieronder volgt zijn „dupliek“.

De reactie van de voorzitter van de Senaat van het Cadettencorps is verheugend en bemoedigend. Zij bewijst namelijk dat cadetten niet op voorhand ervan uitgaan dat er zonder hen over hen wordt gepraat en beslist.

Veldhuisen concludeert aan het einde van zijn inleiding dat het functioneren binnen het Cadettencorps van groot belang is als voorbereiding op het goed kunnen functioneren als officier. Daarover kan geen verschil van opvatting bestaan en daarmee is ook de vraag, of het scheppen van mogelijkheden om het Corps goed te laten functioneren zwaar moet meewegen in de te bepalen opleidingsgang, ondubbelzinnig beantwoord.

De (sub)doelstellingen van het Corps zijn door schr. correct weergegeven. Ze zijn ook in deze tijd valide. Wij verschillen echter van mening over de wijze waarop ze kunnen worden bereikt. Veldhuisen plaatst kanttekeningen bij het door mij voorgestane scenario (MS 159(1990)(10)468) omdat ook dan cadetten onvoldoende gelegenheid hebben zich te ontplooien binnen het Corps. De daarvoor beschikbare tijd zou onvoldoende zijn. De doelstellingen van het Corps worden in grote lijnen op twee wijzen bereikt: allereerst door het aanreiken van een pakket normen en waarden en vervolgens door het gezamenlijk beleven van een aantal activiteiten, waardoor collegialiteit en onderling vertrouwen, teamvorming enz. onbewust worden gekweekt. Ik ben van mening dat een intensief contact tussen ouderejaars

vlak voor het afstuderen, en *last but not least* dat de vormende invloed van het Corps gegarandeerd blijft.

Afsluiting

Deze bijdrage beoogt niet het leveren van een panklare oplossing voor de problemen van de KMA maar wil wel de ingrijpende gevolgen van enkele scenario's signaleren. Het voornaamste bezwaar tegen het artikel van De Jonge is dat hij scenario 2 verwerpt op grond van te ondervangen nadelen, terwijl hij daarmee tegelijkertijd de voordelen van dat scenario weggooit. Voordelen die niet zijn terug te vinden in scenario 3.

Alvorens over te gaan op welk scenario dan ook, is het zaak af te wegen hoe belangrijk voor de opleiding tot officier de persoonlijkheidsontwikkeling wordt geacht. Alle betrokkenen zijn gebaat bij een gezonde baby. Het Cadettencorps hoopt door deze reactie als een der betrokkenen een bijdrage te hebben geleverd.

---

en eerstejaars gedurende een overlap van twee maanden voldoende is voor het overgeven van een pakket normen en waarden. Daarna moeten de eerstejaars toch zelf invulling geven aan hun corpslidmaatschap. Dat vergt niet per definitie een periode van vier jaar; het kan in een veel kortere periode als het maar intensief wordt beleefd.

De KMA dient dan wel ruimte te scheppen voor het Corps. Enerzijds door minder verplicht te lopen collegiëren te programmeren. (Ook om andere redenen is het voorkomen van dagen met acht verplichte collegiëren niet zinvol.) Anderzijds door de tijd in de weekeinden te gebruiken voor het bereiken van de doelstellingen van het Corps. Investeren in elkaar door het opbouwen van vertrouwen, collegialiteit, door het leren wegcijferen van het eigen belang vergt een nauw omgaan met elkaar gedurende vele soorten activiteiten. De voortgang van dit proces wordt sterk vertraagd — en is dus niet effectief — indien de cadet elk weekeinde thuis doorbrengt. Daar gelden andere normen en waarden, andere sociale contacten. Daarmee wil ik niet zeggen dat de cadet het van huis meegekregen patroon moet vergeten. Ik beoog alleen een situatie waarin de cadet de kans krijgt en (onbewust) de kans neemt een aantal extra normen en waarden te verwerven en zijn aanstaande collega's beter te leren kennen, om vervolgens na de opleiding zelf te kunnen afwegen op welk moment en in welke situatie hij/zij een op die omstandigheid toegesneden rol zal spelen.

Resumerend: Veldhuisens angst dat mijn voorstel ook het einde van het Cadettencorps betekent deel ik niet,

mits de KMA en het Corps de uitdaging oppakken: gedurende de week meer ruimte scheppen en de weekeinden gebruiken. In mijn optiek blijft de cadet drie week-einden per maand op de KMA. Pas dan worden de unieke mogelijkheden van een opleiding in internaatverband benut.

Tot besluit wil ik de in mijn als wenselijkst aangegeven scenario liggende voordelen beklemtonen: eenvoud, ondubbelzinnigheid, inspelend op de persoon.

— Twee jaar militaire opleiding, daaraan gerelateerde studie en corpsactiviteiten. De aspecten van attitudevorming, ondergaan in AMO/SMO en Corps, verster-

ken elkaar. De doelstellingen van deze onderdelen liggen immers — hoe kan het ook anders — in elkaars verlengde. De cadet wordt opgeleid tot officier, niets meer en niets minder.

— Enkele jaren functioneren als officier.

— Twee jaar wetenschappelijke opleiding. De officier dient zich nu alleen op deze opleiding te richten.

Het is mijn stellige overtuiging dat door deze eenvoud de effectiviteit van de KMA-opleiding sterk toeneemt. Eenvoud was altijd een van de grondbeginselen van het gevecht. In dit geval het gevecht om een goed functionerende KMA.

**U bent lid van de
Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de
Krijgswetenschap,**

tevens actief dienend officier van KL of KLu, en u gaat de dienst verlaten?

Meldt u dat dan s.v.p. even aan de ledenadministratie (Karel Doormanlaan 274, 2283 BB Rijswijk), dan wordt ervoor gezorgd dat u de Militaire Spectator blijft ontvangen!

D. Starink

kolonel van de Koninklijke luchtmacht

Gevechtsvliegtuigen voor de KLu

2. Het Starfighterproject

De ingrijpende modernisering van de strijdkrachten, waartoe de NAVO-raad eind 1957 had besloten, was een antwoord op de verontrustende ontwikkelingen in de oost-westverhouding die zich dat jaar hadden geopenbaard. De lancering van de Spoetnik en het bezit van met waterstofbommen bewapende snelle bommenwerpers onderstreepten de technologische vooruitgang van de Russische bewapening. De nieuwe NAVO-strategie ging o.a. uit van een vergaande integratie van de luchtverdediging en uitrusting van de offensieve luchtstrijdkrachten met tactische kernwapens. Dat stelde andere en hogere eisen aan de NAVO-gevechtsvliegtuigen, die in de jaren '60 deze taken moesten gaan vervullen.

Noodzaak van nieuwe vliegtuigen

Ook voor de Koninklijke luchtmacht betekende de geschetste ontwikkeling dat de nog maar kort tevoren gemoderniseerde slagkracht moest worden aangepast aan de snel veranderende situatie. Duidelijk was dat inzet van de slagkracht onder alle weersomstandigheden nodig was. Voor luchtverdedigingsjagers werd supersone snelheid een vereiste, in combinatie met een hoge klomsnelheid naar grote hoogte. Voor de offensieve vliegtuigen betekende het moeten opereren bij slecht zicht een navigatiesysteem met grote nauwkeurigheid. Ten slotte vereiste de verkenningstaak dat bij dag en nacht en bij hoge snelheid geschikte fotoapparatuur kon worden meegevoerd.

In de loop van 1958 kwam in Nederland de discussie op gang welk vliegtuig de op dat moment in gebruik zijnde *Hunter* dagjagers, *F-86K Sabre* nachtjagers, *F-84F Thunderstreak* tactische jagerbommenwerpers en *RF-84F Thunderflash* tactische verkenners moest gaan vervangen. De luchtmachtstaf stelde zich op het standpunt dat naar

één vliegtuigtype moest worden gestreefd. Voor een luchtmacht van beperkte omvang als de KLu bood invoering van slechts één type belangrijke logistieke voordelen boven meer typen met elk een omvangrijk onderdelenpakket, documentatie en testapparatuur. Ook was in 1958 niet duidelijk of het bemande vliegtuig door de snelle ontwikkeling van geleide wapens voor de luchtverdediging zou worden achterhaald. Daarom moest het aan te schaffen vliegtuig behalve voor de luchtverdediging ook voor andere taken inzetbaar zijn. Op grond hiervan werden de technische en operationele eisen voor de verschillende taken door de luchtmachtstaf geformuleerd.

Keuze van de F-104G

In de VS was in de tweede helft van de jaren '50 een groot aantal gevechtsvliegtuigen in ontwikkeling. Lockheed was met een zeer revolutionair ontwerp gekomen voor een lichte onderschepingsjager met grote prestaties, de F-104A Starfighter, die maar in kleine serie door de USAF was besteld, evenals de hieruit ontwikkelde F-104C-variant voor het aanvallen van gronddoelen. De USAF prefereerde voor die taken twee toestellen die aanmerkelijk groter, zwaarder en duurder waren, de Republic F-105 (afb. 1) voor het aanvallen

Afb. 1 De USAF koos aan het eind van de jaren '50 voor zware gespecialiseerde gevechtsvliegtuigen, zoals de hier afgebeelde Republic F-105B jagerbommenwerper voor het aanvallen van gronddoelen; Duitsland, en later ook Nederland en België, kozen daarentegen voor een *multi-role*-gevechtsvliegtuig voor offensieve en defensieve taken

van gronddoelen en de Convair F-106 voor de luchtverdediging. Voorts had Northrop voor eigen risico de N156F lichtgewicht-jagerbommenwerper ontworpen, die later de USAF-aanduiding F-5 zou krijgen. In Frankrijk had Marcel Dassault de Mirage IIIC luchtverdedigingsjager met deltavleugel ontworpen, in de hoop dat deze de F-86 Sabre van de Luftwaffe zou kunnen vervangen. In Engeland was voor de luchtverdediging de tweemotorige Lightning ontwikkeld.

De Duitse keuze van de F-104G

De Westduitse keuze van een nieuw gevechtsvliegtuig bleek voor Nederland en België van groot belang. Op 6 november 1958 werd bekend dat de Bondsrepubliek na intensieve evaluatie een nog verder te ontwikkelen *multi-role*versie van de F-104 Starfighter als standaard-gevechtsvliegtuig had gekozen. In een serie overeenkomsten met de Lockheedfabriek werden geregeld:

- de verdere ontwikkeling van de voor meer taken inzetbare versie F-104G;
- de aanschaf van 66 toestellen via Lockheed, die gedeeltelijk bij de Duitse vliegtuigindustrie zouden worden afgebouwd;
- de licentieovereenkomst voor de bouw van de F-104G bij de Duitse industrie.

In eerste instantie werd in de loop van 1959 bij de Duitse vliegtuigindustrie een opdracht geplaatst voor de licentiebouw van 210 Starfighters voor de Luftwaffe. Meer stond de productiecapaciteit van de Duitse fabrieken op dat moment niet toe. Voor het resterende deel van de Duitse behoefte van ca. 600 vliegtuigen was men aangewezen op een bestelling bij Lockheed of via licentiebouw elders in Europa. Dat bood Nederland en België met hun via de Meteor en Hunter opgebouwde luchtvaartindustrie en ervaring in licentiebouw een gelegenheid op gunstige voorwaarden bij het Duitse programma aan te sluiten.

De Nederlands-Belgische evaluatie

De KLu en de Belgische luchtmacht hadden hetzelfde takenpakket als de Duitse en moesten in hetzelfde operatiegebied vliegen. Hoewel ook naar eerder genoemde vliegtuigen werd gekeken, was begin 1959 wel duidelijk dat een keuze uiteindelijk

zou gaan tussen de voor de Duitsers door Lockheed ontwikkelde F-104G, de door Northrop ontworpen N156F en Dassaults Mirage III.

Een Belgisch-Nederlandse evaluatiecommissie bezocht in juli van dat jaar de Franse testbasis Istres om de Mirage te beproeven. In augustus werden in de VS achtereenvolgens de F-104C, de F-105B, de F-106A en de N156F beproefd. Op 16 september rapporteerde de Chef van de Luchtmachtstaf aan minister S. H. Visser de resultaten van de operationele en technische evaluatie. Zowel gen Schaper als zijn Belgische collega adviseerden op grond van de evaluatie en kostenrekening de F-105 en F-106 als zijnde te duur te laten afvallen. De N156F voldeed volstrekt niet aan de gestelde operationele eisen. Van de overgebleven toestellen had de F-104G de voorkeur. Dat bevestigde in feite de juistheid van de Duitse keuze.

Inmiddels hadden ook de vliegtuigfabrikanten hun lobby ingezet. Vooral Northrop timmerde zeer aan de weg en maakte veelvuldig gebruik van de goede contacten met hoge Nederlandse en NAVO-autoriteiten. Begin oktober 1959 was een zware Franse deputatie onder aanvoering van de staatssecretaris voor luchtmachtzaken de Mirage IIIC komen aanbevelen, een *multi-role*versie van de Mirage IIIC, met de mededeling dat deze voldeed aan de eisen van een aanvalsvliegtuig en veel goedkoper zou zijn dan de F-104G. De Lockheed-directie hield zich betrekkelijk op de achtergrond, omdat die zich verzekerd wist van steun van de Duitse en Amerikaanse autoriteiten. Zo was de Westduitse minister van defensie Strauss veel eraan gelegen dat de destijds omstreden Duitse keuze van de F-104G zou worden bevestigd door meer ervaren luchtmachten als de Nederlandse en de Belgische. Ook behoorde in dat geval een Europees bouwprogramma tot de mogelijkheden, waarbij de Nederlandse en Belgische vliegtuigindustrie in belangrijke mate konden meeprofiteren van de bouw van Duitse Starfighters. De Amerikaanse overheid liet weten dat bij de keuze van een Frans vliegtuig nauwelijks op Amerikaanse steun via het militaire hulpprogramma (MDAP) behoefde te worden gerekend.

In verband met deze ontwikkelingen had staatssecretaris Calmeyer na interdepartementaal overleg op 7 oktober 1959 besloten de vliegtuigen nogmaals door een Belgisch-Nederlandse commissie te laten evalueren, ditmaal in het bijzonder op mi-

litair- en financieel-technische en economische aspecten. De DMLu, genm H. A. Maurenbrecher, bracht eind oktober aan de minister verslag uit van deze tweede evaluatieronde. De conclusie was dat de F-104G, hoewel 30% duurder, in alle opzichten de voorkeur genoot. Niet alleen was de ontwikkeling van de *multi-role*-F-104G dankzij het Duitse contract al verder gevorderd dan de *multi-role*-Mirage IID, die nog slechts op papier bestond, maar ook was met de Starfighter als vliegtuig al geruime tijd ervaring opgedaan, hetgeen vooral in de betrouwbaarheid van de motor tot uitdrukking kwam. De Northrop N156F bleek andermaal in geen enkel opzicht aan de eisen te voldoen.

De beslissing

De maand december 1959 kenmerkte zich door koortsachtig overleg met de verschillende partijen. Met name van Duitse zijde was er druk om de beslissing niet langer uit te stellen. Minister Visser legde op 8 december de problematiek voor aan de ministerraad, daarbij de keus beperkend tot de Mirage en de F-104G. Tien dagen later koos het kabinet voor de F-104G Starfighter en de dag voor Kerstmis maakte minister Visser die keuze bekend. Het waren vooral het verder gevorderde ontwikkelingsstadium van de F-104G, de vooruitzichten van een groot, gezamenlijk bouwprogramma en de kans op Amerikaanse hulp, die als argumenten de doorslag hadden gegeven.

Totstandkoming van het F-104G-programma

Bij het vragen van offertes bij de verschillende vliegtuigfabrikanten en licentienemers had de DMLu zich moeten baseren op een eerste serie vliegtuigen van 50 stuks, met een optie op nog eens 50 stuks. De defensieuitgaven waren toentertijd nog gebaseerd op meerjarenplafond-afspraken. Het kabinet De Quay, dat in 1959 was opgetreden, had zich ten tijde van de keuze nog niet vastgelegd op een plafond voor de jaren 1961/63, zodat nog geen inzicht in de beschikbare financiële ruimte bestond. Hoe dan ook, een aantal van 100 leek het maximum voor eigen financiering. Evenmin bestond duidelijkheid over het totale aantal vliegtuigen dat nog nodig was nadat een deel van de luchtverdedigingstaak door geleide wapens zou

Tab. 1 Produktieverdeling volgens het protocol van 5 maart 1960

Produktiegroep (fabrieken)	Aantallen vliegtuigen te bouwen voor:			Totaal
	België	Nederland	Duitsland	
Noordgroep Fokker, Aviolanda, Focke-Wulf, Weserflug, Hamburger Flugzeugbau)		100	275	375
Westgroep (Sabca, Fairey)	90		99	189
Zuidgroep (Messerschmitt, Heinkel, Dornier, Siebel)			210	210
Totaal	90	100	574	764

zijn overgenomen. Ten slotte bestond geen zekerheid over de omvang van de toegezegde Amerikaanse hulp, maar men ging ervan uit dat die ten minste de helft van de totale behoefte zou omvatten. De in de loop van 1960 uit te brengen Defensienota zou op al deze punten nadere duidelijkheid verschaffen.

De eerste overeenkomst

Nadat ook België eind januari 1960 de keuze op de F-104G had bepaald, konden de trilaterale onderhandelingen over de opzet en organisatie van het gezamenlijke bouwprogramma worden gevoerd. Hoewel voor een totaal aantal van ruim 750 toestellen twee eindassemblagelijnen (in Nederland en Duitsland) voor de hand lagen, stond België erop dat daar een derde lijn zou komen. Uiteindelijk werd daarvoor gekozen en het samenwerkingsprotocol dat de drie defensie-ministers op 5 maart 1960 tekenden, bevatte de volgende afspraken.

— *Omvang van het bouwprogramma*: 574 toestellen voor de BRD en voor België en Nederland zoveel als de nationale parlementen zouden toestaan, incl. de nodige reservedelen en grondapparatuur.

— *Gezamenlijke coördinatie en controle op het bouwprogramma* door een „Organisme de direction et de controle (ODC)”.

— De Bondsrepubliek zou voor DM 1800 mln van de eigen opdracht uitbesteden aan de Belgische en Nederlandse industrie, in beginsel gelijk te verdelen met een marge van 10%.

— Nederland en België zouden bijdragen in de door Duitsland gemaakte ontwikkelings- en licentiekosten.

— Duitsland zou Nederlandse en Belgische pogingen tot het

verkrijgen van Amerikaanse hulp — leidend tot vergroting van het bouwprogramma — ondersteunen.

— De werkverdeling tussen de drie eindassemblagelijnen was voorlopig geregeld als in tabel 1 weergegeven.

Op basis van deze overeenkomst werden de Nederlandse programmakosten voor 50 toestellen geraamd op f 310 mln. Daarbij bedroegen de zui-vere produktiekosten van de vliegtuigen (de *fly-away cost*) ca. f 4,5 mln per stuk. In aanvulling daarop bedroegen de additionele programmakosten voor reservedelen en -motoren, gronduitrusting, testapparatuur, opleidingsmiddelen en vliegeruistrusting ca. f 1,7 mln. Als gevolg van de overeenkomst zou de Nederlandse industrie bovendien voor een bedrag van ca. f 740 mln aan Duitse opdrachten te verwerken krijgen.

De Defensienota van 24 mei 1960

In de Defensienota legde minister Visser het defensiebeleid van het kabinet De Quay voor de jaren 1961/63 neer, waarbij het jaarlijkse plafond werd opgetrokken van f 1525 naar f 1850 mln. Daarmee was voor de luchtmacht de financiële ruimte van ca. f 620 mln geschapen, die nodig was voor de financiering van 100 Starfighters. Voor de financiering van de daarboven benodigde toestellen rekende de minister op Amerikaanse hulp via het MDAP.

Het luchtmachtplan dat als grondslag voor deze defensienota diende ging uit van de totstandkoming van 10 squadrons met gevechtsvliegtuigen voor operaties onder alle weersomstandigheden, met de volgende verdeling:

- 5 squadrons jachtvliegtuigen voor de defensieve taak;
- 4 squadrons jagerbommenwerpers voor de offensieve taak;
- 1 squadron tactische verkenningsvliegtuigen.

Met een vermindering van het aantal vliegtuigen per squadron tot 18 betekende deze omvang van de slagkracht, incl. een beperkte reserve, een behoefte aan 218 Starfighters, waarvan 26 stuks in de tweezitsuitvoering voor opleiding en training.

Omvang van de Amerikaanse hulp

Op basis van de voorgaande plannen had minister Visser al in september 1959 de Amerikaanse auto-

riteiten benaderd ter verkrijging van 118 vliegtuigen. Nadat de keus op de F-104G was gevallen riep hij opnieuw Amerikaanse hulp in bij de verkrijging van het benodigde aantal F-104G vliegtuigen via het inmiddels goedgekeurde Europese bouwprogramma. Van Amerikaanse zijde reageerde men aanvankelijk zeer terughoudend, ook nadat soortgelijke verzoeken door de Belgische minister Gilson en de Duitse minister Strauss waren gedaan. In juli 1960 bleek waarom: ook Italië was inmiddels in de F-104G geïnteresseerd geraakt en was voor de aanschaf ervan evenzeer afhankelijk van Amerikaanse hulp. Alleen wanneer Italië in het consortium zou worden opgenomen, hetgeen de totstandkoming van een vierde assemblagelijns betekende, konden ook België en Nederland op (beperkte) Amerikaanse hulp rekenen.

Een vierde lijn betekende meer produktiespreiding, met extra investeringen in produktiemiddelen. Dat zou een hogere stuksprijs tot gevolg hebben. Bovendien had Italiaanse deelneming als consequentie dat een deel van de Duitse orders nu in Italië werd geplaatst. Niettemin aanvaardden de drie landen deze uitbreiding in ruil voor Amerikaanse hulp. Uiteindelijk bleef deze hulp beperkt tot slechts 100 toestellen à \$ 1,4 mln per stuk, nl. 25 stuks elk voor België en Nederland en 50 stuks voor Italië.

Deze voor Nederland zeer teleurstellende gang van zaken bracht minister Visser ertoe in de onderhandelingen over de wijzigingen in het samenwerkingprotocol de Nederlandse aanschaf terug te brengen tot 75 stuks, omdat België bij dezelfde Amerikaanse hulp ook slechts 75 toestellen aanschafte en relatief meer Duitse orders kreeg. Slechts na een extra Amerikaanse toezegging van \$ 30 mln hulp voor Nederlandse marine- en landmachtprojecten bepaalde minister Visser de Nederlandse bijdrage op 95 Starfighters.

Met de 95 eigen en 25 door Amerika te verstrekken F-104G vliegtuigen werd het vliegtuigvervangingsprogramma beperkt tot:

- het fotoverkennings squadron op de vliegbasis Twenthe in 1963;
- twee luchtverdedigingssquadrons op de vliegbasis Leeuwarden, een in 1963 en een in 1964;
- twee aanvalssquadrons op de vliegbasis Volkel in 1964.

Om in de behoefte aan gevechtsvliegtuigen voor

de resterende NAVO-verplichtingen (d.w.z. de andere twee aanvalssquadrons) te blijven volhouden, werd de F-84F Thunderstreak in dienst gehouden. Deze zou dan t.z.t. worden vervangen door een gevechtsvliegtuig van het *Vertical take-off and landing (VTOL)*-type. De vermindering van het aantal luchtverdedigingssquadrons werd gecompenseerd door aanschaf van een derde Hawk geleide-wapengroep.

Omdat ook voor de benodigde tweezitsvliegtuigen geen Amerikaanse hulp meer beschikbaar was, werd in de begroting voor 1962 een extra bedrag van f 80 mln hiervoor gereserveerd.

De tweede overeenkomst, Naspo

De toetreding van Italië en de VS als partijen in het Europese Starfighter-programma leidde op 17 december 1960 tot een gewijzigd protocol, waarin het volgende werd geregeld.

- Omvang van het programma: 949 vliegtuigen.
- De uit Amerikaanse hulp voortvloeiende toeneming van de productie zou aan de Italiaanse industrie worden toegewezen.
- Van de Duitse orders zou naast het bedrag van DM 1800 mln voor de Belgische en Nederlandse industrie ook voor DM 250 mln in Italië worden besteed.
- Nederland zou voor DM 180 mln aan Duitse orders aan Italië overdragen.
- De produktieverdeling tussen de vier eindassemblagelijnen werd geregeld als in tabel 2 weergegeven.
- Het Starfighter-programma zou worden aangemeld als NAVO-project en worden georganiseerd volgens de regels van NAVO-productie- en logistieke organisaties; dat leidde tot de vorming van de „NATO F-104G Starfighter production organisation (Naspo)”, waarvan de „Board of directors (BoD)” de rol van het ODC overnam. De coördinatie en toezicht van het bouwprogramma kwamen te liggen bij het „NATO F-104G Starfighter management office (Nasmo)” te Koblenz.

Uitvoering van het bouwprogramma

Nadat politieke overeenkomst was bereikt konden de reeds door het ODC in gang gezette voorbereidingen tot uitvoering worden gebracht. Dit hield in dat de organisatie van Nasmo werd gevuld en de contractonderhandelingen met de industrie werden afgesloten. In een aanvullend akkoord bij het protocol werden vervolgens nadere details omtrent de bouw en de werkverdeling, alsmede de tijdschema's van aflevering vastgelegd. Omdat de ontwikkeling van de F-104G op dat moment nog

niet was afgerond, vorderden deze onderhandelingen moeizaam en soms bleven er nog witte vlekken bestaan. De hier volgende beschrijving van het bouwprogramma is zoveel mogelijk beperkt tot de bouw van de Nederlandse vliegtuigen en de gang van zaken bij de zg. Noordgroep, waarvoor Fokker als hoofdaannemer fungeerde.

De rol van Nasmo

Eind 1960 begon het Starfighter-bouwbureau, dat later de naam Nasmo zou krijgen, te draaien. Op het toppunt van het programma werkten hier ruim 140 man, afkomstig uit de deelnemende landen, alsmede ca. 30 adviseurs van Lockheed. Nederland stelde kol ir. H. K. Stokla beschikbaar als plaatsvervanger van de Duitse *general manager*. De directeur-generaal van het ministerie van defensie, de heer S. D. Duyverman, vertegenwoordigde ons land in de Naspo Board of Directors. De taak van Nasmo was het namens de overheden onderhandelen over de licentieovereenkomsten, het maken van plannen en de coördinatie van werkzaamheden van ruim honderd Europese en Amerikaanse ondernemingen. Daarbij bereidde Nasmo ruim 125 belangrijke contracten voor, die dan door de deelnemende overheden — in Nederland was dat DMLu — met de betrokken industrie werden gesloten. Nasmo diende erop toe te zien dat bij de gunning van contracten de productie nauwkeurig werd verdeeld naar gelang het aandeel dat

Tab. 2 Produktieverdeling volgens het protocol van 17 december 1960

Produktiegroep (fabrieken)	Aantallen vliegtuigen te bouwen voor:				Totaal
	Bel- gië	Neder- land	Duits- land	Ita- lië	
Noordgroep (Fokker, Aviolanda, Focke-Wulf, Weserflug, Hamburger Flugzeugbau)		95	255		350
Westgroep (Sabca, Fairey)	100		89		189
Zuidwestgroep (Fiat, Macchi, SIAI, Piaggio, SACA)		25	50	125	200
Zuidgroep (Messerschmitt, Heinkel, Dornier, Siebel)			210		210
Totaal	100	125	604	125	949

ieder land in het programma had. Omdat in het begin de ontwikkeling van het vliegtuig en van met name de elektronica nog niet was voltooid, kon de industrie over het algemeen geen betrouwbare kostencalculaties maken. Zodoende kon het overeengekomen systeem van zg. vaste prijzen met uitsluitend geïndexeerde aanpassingen voor lonen en grondstoffen niet worden gehanteerd. Daarom ging Nasmo ertoe over voorlopige contracten af te sluiten, gebaseerd op van de Amerikaanse prijzen afgeleide maximumprijzen. Later werd dan alsnog onderhandeld over vaste prijzen. Die methode maakte niet altijd toepassing van het concurrentiebeginsel mogelijk en het streven naar zoveel mogelijk productie in Europa leidde nogal eens tot het accepteren van een *single-source*contract.

De vliegtuigproductie bij de Noordgroep

De productie binnen de Noordgroep van 350 vliegtuigen (255 voor de BRD en 95 voor Nederland) was als volgt geregeld. De Duitse fabrieken Focke-Wulf en Weserflug bouwden samen romp-middenstukken, die naar Aviolanda werden vervoerd. Samen met door Hamburger Flugzeugbau gefabriceerde rompvoorstukken bouwde Aviolan-

Afb. 2 Een door de Noordgroep geproduceerde en bij Fokker op Schiphol geassembleerde F-104G Starfighter, na testvlucht gereed voor aflevering aan de KLu; op de achtergrond enkele machines voor de Luftwaffe

da de rompen nagenoeg af, waarna ze voor eindassemblage bij Fokker naar Schiphol gingen. Daar werden de bij Fokker zelf geproduceerde vleugels en staartstukken toegevoegd. Tevens werden de motoren, instrumenten en elektronische systemen, die apart als *Government furnished equipment (GFE)* waren aangeschaft, toegeleverd en op de eindlijn aangebracht, waarna het testen en invliegen geschiedde (afb. 2). Dit hele proces vergde onder ideale omstandigheden ca. 35 weken. Om in het begin niet te veel vertraging op te lopen werden rechtstreeks bij Lockheed enkele sets in verschillende afbouwstadia gekocht, zg. *knock-*

Tab. 3 Productieverdeling motoren

Productie (fabrieken)	Aantallen motoren te bouwen voor:				Totaal
	België	Nederland	Duitsland	Italië	
Fabrique Nationale (België)	97	125	112		334
Fiat SpA (Italië)	25	25	60	152	262
BMW Triebwerkbau (Duitsland)			627		627
Totaal	122	150	799	152	1223

down-sets, die ook als productievoorbeelden konden dienen. De overeengekomen productieverdeling in man-uren was als volgt. *Nederland*: Fokker (hoofdaannemer) 33%, Aviolanda 17%; *Bondsrepubliek*: Hamburger Flugzeugbau 23%, Weserflug 18%, Focke-Wulf 9%.

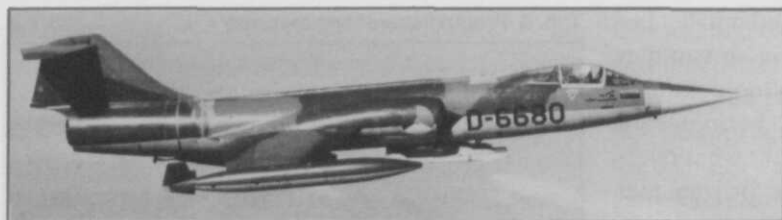
De productie van motoren

In totaal waren voor het programma van 949 vliegtuigen 1223 straalmotoren nodig van het type J79-GE-11A. Voor de licentiebouw kwam een apart consortium tot stand. De drie deelnemende fabrieken produceerden verschillende delen van de motor en ze hadden alle een assemblagelijijn, waarvan de werkverdeling volgens het schema van tabel 3 was geregeld. Ruim de helft was volledig in Europa gebouwd, de rest bestond voor een deel uit in de VS gebouwde onderdelen. Hoewel enige vertraging in de productie optrad, was er geen sprake van nadelige invloed op de afleverschema's van de vliegtuigen.

De vliegtuigelektronica

Deze sector leverde de meeste problemen, omdat ten tijde van de keuze van de F-104G de ontwikkeling van een aantal belangrijke componenten nog niet was voltooid en de licentieovereenkomsten nog niet rond waren. Daardoor stond de Europese industrie zowel technologisch als contractueel zwak t.o.v. de Amerikaanse moederbedrijven. Ook hier was sprake van een geleidelijke opvoering van het aantal volledig in Europa te produceren onderdelen. Om niet al te grote vertragingen op te lopen werden aanvankelijk onvoldoende functionerende systemen geaccepteerd, die later d.m.v. een modificatieprogramma alsnog werden

Afb. 3 Een bij Fiat in Italië gebouwde F-104G, hier in de uitvoering als luchtverdedigingsjager met twee AIM-9B Sidewinder-raketten onder de romp

verbeterd. De grote boosdoeners waren het Litton LN-3 traagheidsnavigatiesysteem en de North American search and range radar (NASARR). De definitieve contracten werden eerst in de loop van 1965 getekend.

Nederlandse bedrijven die waren ingeschakeld bij de productie van de vliegtuigelektronica waren: Hollandse Signaal Apparaten (HSA): NASARR-delen in vierlandenconsortium; Oude Delft: infraroodvizier; Van der Heem: UHF-radio.

ECP's en configuratiebeheer

Als gevolg van de onvolledige ontwikkeling van het definitieve ontwerp van de F-104G waren na de productieovereenkomst nog diverse ontwerp-aanpassingen, ofwel *Engineering change proposals (ECP)* noodzakelijk. Dat betekende extra ontwikkelings- en productiekosten. Om die laatste te beperken, werd zoveel mogelijk getracht goedgekeurde ECP's reeds tijdens de lopende productie aan te brengen. Via een bloksgewijze programmering werd een streng configuratiebeheer ingevoerd. Hoewel ook met ECP's zoveel mogelijk standaardisatie werd nagestreefd was dat voor een aantal kostbare modificaties niet altijd mogelijk.

Leverschema's

Enerzijds door optimistische planning, vooral van de beschikbaarheid van de elektronica, anderzijds door tegenslagen, zoals een ernstige overstrooming in Hamburg, waar een van de toeleveringsbedrijven was gevestigd, konden de oorspronkelijke leverschema's uit 1960 niet worden gehaald. Tabel 4 geeft aan hoe de oorspronkelijke en later bijgestelde leverschema's van de Noordgroep zijn gerealiseerd. De opbouw van de squadrons werd daardoor met een half jaar vertraagd. De 25 door Fiat voor Nederland te bouwen vliegtuigen behoorden tot de laatste van de assemblage van de Zuidwestgroep en werden gedurende 1965/66 af-

geleverd. Deze toestellen dienden ter completering van de squadrons (afb. 3).

De programmakosten

Volgens de oorspronkelijke raming uit 1960 was met de aanschaf van 50 toestellen f 310 mln gemoeid. De aanvulling tot 95 vliegtuigen werd geraamd op f 279 mln, zodat de totale programmakosten f 589 mln bedroegen. Zoals uit tabel 5 blijkt, bedroegen de werkelijke totale programmakosten na verrekening van de Amerikaanse hulp f 633,7 mln. Dat komt neer op een systeemprijs van f 6,3 mln per vliegtuig. De zg. *fly-away*-prijs van de vliegtuigen bedroeg f 4,2 mln per stuk, zodat een factor 1,52× de vliegtuigprijs op het F-104G-programma van toepassing was.

De tweezitters

Zoals eerder aangegeven omvatte noch de eigen aanschaf noch de Amerikaanse hulp de levering van tweezits TF-104G operationele trainers. Niettemin was er ook bij de geringere omvang van het F-104G-programma behoefte aan deze *duals*. Berekeningen van de luchtmachtstaf toonden aan dat voor conversietraining per vlieger ca. 43 vliegen

Tab. 4 Leverschema's Noordgroep

Leverschema: (cumulatief)	Planning uit 1960	Planning uit 1962	Realisatie	KLu
1e kwartaal 1962	1			
2e kwartaal 1962	8	6	6	
3e kwartaal 1962	22	9	9	
4e kwartaal 1962	50	26	14	2
1e kwartaal 1963	84	64	27	2
2e kwartaal 1963	125	95	60	17
3e kwartaal 1963	160	118	96	28
4e kwartaal 1963	200	154	147	44
1e kwartaal 1964	240	201	180	53
2e kwartaal 1964	281	247	231	58
3e kwartaal 1964	316	293	283	66
4e kwartaal 1964	350	338	319	79
1e kwartaal 1965		350	342	91
2e kwartaal 1965			350	95

Tab. 5 Programmakosten F-104G-programma

Ontwikkelingskosten	f 5,9 mln	
Licentiekosten	f 6,0 mln	
Managementkosten (o. a. Nasmu)	f 7,5 mln	
		f 19,4 mln
Vliegtuigen (120 stuks)	f 250,7 mln	
Motoren (150 stuks)	f 91,1 mln	
Elektronica	f 149,1 mln	
Verkenningssuitrusting	f 1,2 mln	
Bewapeningssuitrusting	f 6,4 mln	
		f 498,6 mln
Modificaties (ECP's)	f 28,8 mln	
In- en navliegen	f 12,8 mln	
Gronduitrusting	f 34,9 mln	
Initiële voorraad reservedelen	f 105,0 mln	
Invoerrechten, belastingen, transportkosten	f 60,5 mln	
		f 760,0 mln
Af: Amerikaanse hulp	f 126,3 mln	
		f 633,7 mln

in de tweezitter nodig waren en dat ook daarna een vlieger per maand 2 vliegreuren in de tweezitter nodig had voor oefening in het instrumentvliegen

Afb. 4 Een tweezits TF-104G lestoestel voor conversie van vliegers; deze *duals* werden alleen bij Lockheed gebouwd en bleken aanmerkelijk duurder dan de in Europa gebouwde eenzitters

en het gebruik van de NASARR-tadar. Bij een vliegreurenproductie van 180 per vliegtuig per jaar betekende dat een behoefte aan 21 à 22 tweezitters. De begroting voor 1962 bevatte echter slechts f 80 mln en meer geld leek voorlopig politiek niet haalbaar. De tweezitsversie van de Starfighter werd namelijk niet in Europa gebouwd en moest dus rechtstreeks via Lockheed worden betrokken. Gelukkig kon eind 1961 aansluiting worden gezocht bij een forse Duitse bestelling van tweezitters en daardoor kon de DMLu op 19 december 1961 een contract afsluiten voor 10 stuks TF-104G-vliegtuigen (afb. 4); incl. gronduitrusting en reservedelen en motoren werd daarvoor f 69,8 mln betaald. Dit beperkte aantal tweezitters maakte het noodzakelijk ze alle centraal als zg. conversievlucht in te zetten. Handhaving van enkele T-33 lesvliegtuigen voor de instrumentvliegtraining op de

F-104G-bases bleef dan ook noodzakelijk. Pas nadat in 1964 en 1965 nog tweemaal 4 TF-104G's waren bijbesteld ontstond in 1967 voldoende trainingscapaciteit. De eerste bestelling van 4 werd door Duitsland verricht als onderdeel van een serie van 36 stuks. Al deze machines werden in delen per vrachtvliegtuig overgevlogen van de Lockheed-fabriek naar Ypenburg. Daar werden ze door Avio-Diepen geassembleerd en ingevlogen. De laatste 4 TF-104G's arriveerden per schip in Nederland.

Invoering en instandhouding van de F-104G

De omschakeling naar de Starfighter

Het F-104G-programma betekende in nog geen tien jaar tijd een grote gedaantewisseling van de KLu. Tussen het formuleren van de eisen begin 1958 en de aflevering van de laatste, in Italië gebouwde, F-104G in maart 1966 waren 9 squadrons opgeheven en 5 uitgerust en operationeel met de F-104G (tabel 6). De afgeslankte luchtmacht be-

Tab. 6 Conversieschema naar de F-104G

Gedeactiveerd resp. in conversie:	Operationeel F-104G:
15.01.58 327 Sq (Hunter)	opgeheven
15.01.58 316 Sq (F-84F)	opgeheven
01.07.58 322 Sq (Hunter)	gedeactiveerd; ging naar Nieuw-Guinea
01.01.59 313 Sq (F-84F)	opgeheven
17.12.61 326 Sq (Hunter)	opgeheven
01.04.62 702 Sq (F-86K)	opgeheven
01.01.63 306 Sq (RF-84F)	conversie ... 01.11.63 306 Sq
25.03.63 323 Sq (Hunter)	gedeactiveerd; m.u.v. sleep- en doelvliegen
01.07.63 323 Sq (Hunter)	conversie ... 01.04.64 323 Sq
01.07.63 701 Sq (F-86K)	opgeheven
01.04.64 324 Sq (Hunter)	conversie ... 01.06.65 322 Sq
01.07.64 700 Sq (F-86K)	opgeheven
01.10.64 311 Sq (F-84F)	conversie ... 01.12.65 311 Sq
01.12.65 312 Sq (F-84F)	conversie ... 01.12.66 312 Sq
01.01.67 325 Sq (Hunter)	gedeactiveerd; m.u.v. sleep- en doelvliegen
21.08.68 325 Sq (Hunter)	opgeheven

schikte op 1 januari 1967 blijkens het sterkteoverzicht van tabel 7 over ca. 200 operationele gevechtsvliegtuigen en ca. 45 lesvliegtuigen. Dat was precies de helft van de sterkte van negen jaar eerder. De invoering was dankzij een zeer gedegen voorbereiding vlot verlopen. Omdat de F-104G niet bepaald eenvoudig te vliegen bleek, gold als eis dat toekomstige Starfighter-vliegers ten minste 500 vliegreuren jet-ervaring moesten hebben. Dat betekende dat jonge vliegers na hun opleiding eerst op de F-84F werden geplaatst. Het bleek echter niet mogelijk de eerste jaren meer dan gemiddeld 180 vliegreuren per F-104G te realiseren, zodat het aantal vliegers dat naar het nieuwe toestel kon doorstromen beperkt was. Daarom bleef nog tot medio 1968 een Hunter-squadron gehandhaafd.

De vredesverliezen

Met een organieke indeling van 18 F-104G-vliegtuigen in elk van de vijf squadrons bleef er slechts een reserve van 30 toestellen over voor opleiding en het opvangen van verliezen door ongevallen. Zich baserend op de verliescijfers van de Hunter (1½ vliegtuig per 10.000 uur) en de F-84F (meer dan 3 vliegtuigen per 10.000) berekende de luchtmachtstaf dat vanaf 1968 al extra toestellen nodig zouden zijn. Gelukkig ontwikkelde de vliegveiligheid van de KLu zich gelijktijdig met de invoering van de F-104G in een zeer positieve richting, mede dankzij de goede scholing van vliegend en technisch personeel. Daardoor kon de operationele sterkte voor vijf squadrons blijven gehandhaafd tot 1977, twee jaar voordat de vervanging door de F-16 begon.

Toen in 1984 de laatste Starfighter, na bijna 22 jaar in dienst te zijn geweest, werd uitgefaseerd waren in totaal 348.611 vliegreuren gemaakt. Daarbij waren 44 vliegtuigen wegens ongevallen afgeschreven, hetgeen neerkomt op een ratio van 1¼ vliegtuig per 10.000 vliegreuren.

Instandhouding

Gedurende de bijna 22 jaar dat de KLu met de F-104G opereerde, bleek instandhouding van het wapensysteem niet tot onoverkomelijke problemen aanleiding te geven. Ook in andere landen

bleef de F-104G in grote aantallen zo lang in dienst. Nadat Nasmo eind maart 1966 was opgeheven vanwege de beëindiging van het bouwprogramma, bleven de landen het nut van een gezamenlijke logistieke nazorg inzien. Onder de regels van de *NATO Maintenance and supply organization (Namso)* werd het *F-104G Weapon system partnership* gevormd. Via het *Koblenz Procurement centre* werden de nationale acties op het gebied van de onderdelenvoorziening via de Europese leveranciers gecoördineerd. Ook bleef in de

Tab. 7 Dislokatie Koninklijke luchtmacht op 1 januari 1967

Onderdelen	Eenheden	Sterkte	Taak*	Bijzonderheden
Leeuwarden	322/323 Sq. Basisvl.	42 F-104G 3 T-33	AWX	instrumentvliegen
Twenthe	306 Sq. Conversievl. Basisvl.	22 RF-104G 14 TF-104G 9 F-104G 5 T-33	TRF	omscholing naar F-104G instrumentvliegen
Volkel	311/312 Sq. Basisvl.	43 F-104G 3 T-33	FBS	instrumentvliegen
Eindhoven	314/315 Sq. Basisvl.	78 F-84F 11 T-33	FBA	315 Sq tevens opleiding; instrumentvliegen en onderhoud vliegvaardigheid stafvliegers
Soesterberg	325 Sq.	20 Hunter		niet langer operationeel; sleep- en doelvliegen
Woensdrecht	Transitie- vliegopl.	20 T-33		laatste fase vliegeropleiding
Ypenburg	Basisvl.	3 T-33 3 S.14		instrumentvliegen en onderhoud vliegvaardigheid stafvliegers
Totaal ongeveer		200 gevechtsvliegtuigen (R)F-104G en F-84F 45 lesvliegtuigen (T)F-104G, Hunter, S.14 en T-33		

* NAVO-taken: IDF Interceptor Day Fighter, AWX All Weather Interceptor, FBS Fighter-Bomber Strike, FBA Fighter-Bomber Attack, TRF Tactical Reconnaissance Fighter

vorm van de *F-104G Logistic working group (LWG)* te Porz-Wahn een bureau bestaan dat zorgde voor configuratiebeheer en via Lockheed technische ondersteuning kon invoeren in gevallen van ontwerpaanpassingen en modificaties.

Dankzij de intensieve betrokkenheid bij de bouw en assemblage van de F-104G was het onderhoudsbedrijf Avio-Fokker Ypenburg in een goede positie om te dienen als faciliteit voor hoger onderhoud aan de vliegtuigen. Hoewel voor motoronderhoud aanvankelijk nog werd teruggevallen op de Belgische Fabrique Nationale, kon na omschakeling van de straalmotorenwerkplaats Woensdrecht op Amerikaanse motoren ook het onderhoud van de J79-motoren in eigen beheer worden verricht.

Aanvankelijk was de F-104G bedoeld voor de luchtverdediging op grote hoogte en voor nucleaire aanvalsopdrachten. Na 1968 kwam daarin een grote wijziging doordat, als gevolg van de aanpassing van de NAVO-strategie, vooral luchtverdedigings- en conventionele aanvalsoperaties op geringe hoogte tot het takenpakket gingen behoren.

Dat stelde zwaardere eisen aan met name het vermogen om op geringe hoogte te kunnen manoeuvreren. De hoge vleugelbelasting van de F-104G liet dat maar moeizaam toe en al gauw bleek het nodig de vleugels te versterken. Via een uitgebreid modificatieprogramma bij het bedrijf Avio-Fokker op Ypenburg, dat reeds was ingeschakeld voor het groot onderhoud van de F-104G, kregen alle vliegtuigen voor ca. f 200.000 per stuk vleugels waarvan de onderhuid was vernieuwd en versterkt.

De betrouwbaarheid van vliegtuigen en motoren bleef door de jaren heen tamelijk constant. Niet minder dan 63 van de in totaal 138 Nederlandse Starfighters vonden aan het eind van hun diensttijd bij de KLu een weg naar Turkije en Griekenland, waar een aantal nog heden ten dage operationeel is.

Samenvattend kan worden gesteld dat de KLu ruim 20 jaar bijzonder gelukkig met de F-104G heeft geopereerd en dat met dit project, zowel qua aanschaf als qua instandhouding, ruimschoots aan de operationele behoefte is tegemoetgekomen.

L. de Hartog

kolonel der cavalerie b.d.

Erewoord of krijgsgevangenschap, 14 juli 1940

Op 14 juli 1990 was het vijftig jaar geleden dat de Duitse bezetter de Nederlandse beroepsmilitairen voor de keus stelde: beperkte vrijheid na het geven van een erewoord of krijgsgevangenschap. Begin juni 1940 werd al iets bekend omtrent de erewoordverklaring die zou worden voorgelegd. Over de tekst werd toen nog door de Nederlandse militaire leiding met de Duitsers gediscussieerd, met name over de mogelijkheid de verklaring, na ze te hebben getekend, te kunnen herroepen.

Eind juni was het standpunt van generaal Winkelman over het tekenen van de erewoordverklaring niet bekend. Na de oorlog legde de generaal hierover verantwoording af. Aangezien hij meende dat het geven van het erewoord, behoudens exceptionele gevallen, in strijd kwam met de eed van trouw aan de Koningin heeft hij vóór 1 juli kenbaar gemaakt zelf niet te zullen tekenen. Hoewel hij het mooiste had gevonden dat alle officieren *en corps* in krijgsgevangenschap zouden gaan, heeft hij geen bindend voorschrift gegeven. Het was hem nl. gebleken dat op het algemene hoofdkwartier een geweldige tegenstand bestond tegen het weigeren van de verklaring. Indien over zo'n belangrijke zaak de aanwijzingen van de opperbevelhebber niet worden opgevolgd, is dat schadelijker dan geen aanwijzingen. Daarom besloot hij tot het laatste [1].

In de nacht van 1 op 2 juli werd generaal Winkelman met zijn twee adjudanten naar het krijgsgevangenkamp Königstein afgevoerd. De mening van de commandant veldleger, luitenant-generaal J.J.G. baron van Voorst tot Voorst, was in die dagen bekend:

Aan de vijand wens ik mijn erewoord niet te geven. Hoe de Duitsers het ook draaien, ik doe het niet. ([1]8CI/177-178).

Aangezien de Duitsers, in verband met hun aanvankelijk welwillende houding t.o.v. de Nederlan-

ders, graag zagen dat het merendeel van de beroepsmilitairen de erewoordverklaring tekende, meenden zij goed eraan te doen op 3 juli ook luitenant-generaal baron van Voorst tot Voorst te arresteren. Voor alle zekerheid namen zij zijn jongere broer, de chef van de generale staf, eveneens gevangen. De oudste van de twee generaals werd in Zwolle, de andere in Groningen geïnterneerd ([1]8CI/132, 177).

De Duitsers hebben ons land m.b.t. de militairen op een uitzonderlijke manier behandeld. Alle in de meidagen in krijgsgevangenschap geraakte Nederlandse militairen werden in de eerste helft van juni vrijgelaten. (De Vlamingen bv. hebben zo'n voorkeursbehandeling niet gekregen.) Van een erewoordverklaring voor de beroepsmilitairen is in geen ander land sprake geweest. „Das uns Deutschen stammesmässig verwandte niederländische Volk” was, indien de Duitsers de oorlog hadden gewonnen, in het Grootgermaanse rijk opgenomen ([1]8B/36)[2].

Omstreeks 4 juli werd de officiële tekst van de erewoordverklaring bekend:

Hierdoor verzeker ik op eerewoord, dat ik gedurende dezen oorlog althans zoolang Nederland zich met het Deutsche Rijk in oorlogstoestand bevindt, aan geen enkel front noch direct, noch indirect zal deelnemen aan de strijd tegen Deutschland. Ik zal geen handeling begaan of verzuim plegen, waardoor het Deutsche Rijk schade van welken aard ook, zal kunnen lijden.

Een ieder die deze verklaring tekende kon zich vrij in Nederland bewegen. Behalve de verplichtingen die de verklaring inhield, waren er twee consequenties aan het tekenen verbonden: ontslag uit de militaire dienst en de plicht zich te melden. Alleen degenen die bij de afwikkeling van de Nederlandse krijgsmacht bij het „Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandse weermacht” (de naam van het opgeheven mi-

nisterie van defensie) waren tewerkgesteld, konden gedurende deze werkzaamheden in functie blijven ([1]8A/290,8B/37).

Op 12 juli moest de Nederlandse militaire leiding bij de Duitse bevelhebber de lijst indienen van de beroepsmilitairen die weigerden de erewoordverklaring te tekenen en die als gevolg daarvan in krijgsgevangenschap zouden worden afgevoerd ([1]8B/37) [3]. Op die lijst stonden 62 namen: 3 generaals, 47 officieren (6 van de marine, 3 van de

Het totale aantal weigeraars bedroeg 69 . . .

landmacht en 38 van het KNIL), 11 cadetten en een stoker van de marine. Eén cadet besliste pas op 14 juli niet te tekenen. Vanzelfsprekend ontbraken op deze lijst de namen van generaal Winkelman, zijn twee adjudanten en de beide generaals Van Voorst tot Voorst. De twee laatsten werden op 20 juli resp. in Zwolle en in Groningen voor de keus gesteld: tekenen of krijgsgevangenschap. Beiden weigerden hun erewoord te geven ([1]8CII/1472). De twee adjudanten van generaal Winkelman (een marine- en een KNIL-officier) wilden de verklaring eveneens niet tekenen.

Nadat de procedure van het tekenen achter de rug was gaven de Duitsers de Nederlandse militaire autoriteiten, belast met de afwikkeling van de Nederlandse krijgsmacht, opdracht na te gaan of alle zich in ons land bevindende beroepsmilitairen hadden getekend. Deze opdracht werd zeer consciëntieus uitgevoerd en zo ontdekte men half augustus 1940 dat zich in het revalidatiecentrum „Kareool” een luitenant ter zee 2e klas, D.W. baron van Lynden, bevond die in de meidagen ernstig gewond was en aan wie in juli in het ziekenhuis niemand iets had gevraagd. Tot zijn verbazing kreeg hij van een Nederlandse officier die hem opzocht de verklaring overhandigd met het verzoek: „Wilt u dit tekenen?”. Van Lynden gaf te kennen dat niet te willen en verontwaardigd te zijn dat dit verzoek door een Nederlandse officier werd gedaan.* Na geheel te zijn hersteld, voegde hij zich in november 1940 bij de anderen in Duitse krijgsgevangenschap. Het totale aantal weigeraars bedroeg derhalve 69 ([1]8B/51)[4].

Onder het motto „het is toch niet te controleren”

* D.W. baron van Lynden — *ongepubl. manuscript*, hfdst. 6.

ontstaan na een oorlog de nodige sterke verhalen. Zo ook:

De groep van de adelborsten die ook geweigerd had, werd merkwaardig genoeg over het hoofd gezien. [5]

In het onderstaande wordt aangetoond dat ook de adelborsten m.i.v. 15 juli 1940 waren ontslagen, zich vrij in Nederland mochten bewegen en meldingsplicht hadden (de consequenties van het tekenen van de erewoordverklaring). Deze bedenkelijke bewering getuigt van een pijnlijk gemis aan voorstellingsvermogen van hetgeen aan de weigering vastzat. De zeer moeilijke beslissing niet te tekenen, werd (zeker door de gehuwden) veelal na een emotionele tweestrijd genomen. Niemand wist wat de weigeraars na een Duitse overwinning, waarbij zeer velen zich toen reeds hadden neergelegd, te wachten stond.

Degenen die niet tekenden stelden zich op het standpunt dat, zolang Koningin Wilhelmina en haar regering de strijd tegen Duitsland voortzetten, een officier (gebonden aan zijn eed van trouw aan de Koningin) niet gerechtigd was de strijd als geëindigd te beschouwen. Voorts achtten zij het ontslag door de Duitsers onaanvaardbaar ([1]8B/47-49). Ten onrechte wordt wel eens gesteld dat het voor de KNIL-officiëren verboden was een erewoord af te geven om daarmee krijgsgevangenschap te ontlopen. Voor het KNIL-personeel in Nederland golden op dat gebied dezelfde regels als voor de marine en de landmacht ([1]8A/250-252). Van de 79 KNIL-officiëren die in 1940 in Nederland waren, hebben 39 niet getekend. Dat een betrekkelijk groot aantal KNIL-officiëren het erewoord heeft geweigerd is voor een belangrijk deel het gevolg geweest van de uitspraak van de oud-legercommandant KNIL, luitenant-generaal b.d. M. Boerstra, dat de door de Duitsers voorgelegde verklaring voor een officier onaanvaardbaar was.

Uiteindelijk hebben 2000 officieren en 12.400 onderofficiëren, korporaals en minderen, allen op erewoord, de verklaring getekend. Hierbij moet echter worden vermeld dat, in tegenstelling tot bv. Groot-Brittannië en de Verenigde Staten waar het geven van een erewoord om uit krijgsgevangenschap te komen altijd verboden is geweest, in ons land in 1940 daaromtrent geen officiële aanwijzingen bestonden.

Teleurstellend was dat de meerderheid van de

De zes generaals die de erewoordverklaring niet tekenden, in het kamp Königstein (1941); v.l.n.r., zittend: vadm b.d. Van Laar, gen Winkelman, Igen baron van Voorst tot Voorst, staand: genm baron van Voorst tot Voorst, genm Van den Bent, Igen Best, genm baron van Lawick (vadm b.d. Van Laar had in 1941 als hoofd van het Loodswezen geweigerd een opdracht van de Duitsers uit te voeren)

vlag- en opperofficieren, nadat de drie generaals begin juli waren gearresteerd, hieruit

... niet de conclusie heeft getrokken dat zeer grote voorzichtigheid in het toegeven aan de Duitse wensen geboden was. ([1]8A/295)

Aangenomen mag worden dat, indien generaal Winkelman wel een advies had gegeven geen erewoord te geven, doch zéker indien luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst op 3 juli niet was gearresteerd, meer officieren van de landmacht niet zouden hebben getekend.

Dat de instelling bij de jongere officieren toen goed was, toont het volgende aan. De beroepsoffi-

Volgens de meesten was het niet verstandig zich anti-Duits op te stellen . . .

cieren, adelborsten en cadetten werden op 15 mei 1942, nadat zij voor de tweede keer hadden voldaan aan de meldingsplicht, gearresteerd en in krijgsgevangenschap afgevoerd. Daarna hebben jonge officieren van de marine, de landmacht, het KNIL en cadetten bij de vele ontsnappingspogingen risico's aangedurfd, moed en doorzettingsvermogen getoond die in geen enkel opzicht onderdeden voor de prestaties van de Britse, Franse en Nederlandse krijgsgevangenen in het bekende kasteel Colditz in de jaren 1941/43.

Aangezien na de oorlog enkele vlag- en opperofficieren, die wel tekenden, geringschattende opmerkingen hebben gemaakt over degenen die het erewoord weigerden („Zij hebben de gemakkelijkste weg gekozen”) is het goed het volgende in herinnering te roepen. De situatie op 14 juli 1940

was bijzonder somber. Op 22 juni had het zo machtig geachte Frankrijk gecapituleerd en alle Britse troepen waren van het continent verdreven. In het voorgaande jaar hadden de Duitsers en de Russen, na het sluiten van een niet-aanvalsverdrag, gezamenlijk Polen bezet. Het was een tijd waaraan de meeste Nederlanders niet willen worden herinnerd vanwege hun gebrek aan vertrouwen in de toekomst van ons land. Vooral de snelle en zware nederlaag van Frankrijk gaf velen het idee dat de oorlog was beslist. Niemand geloofde in een Duitse nederlaag en daarom was het volgens de meesten niet verstandig zich anti-Duits op te stellen.

De juiste gang van zaken m.b.t. het erewoord bleef voor Koningin Wilhelmina en haar regering in Londen aanvankelijk onbekend. Toen in februari 1942 daarover voldoende duidelijkheid bestond, werd begin maart 1942 in Londen de volgende verklaring uitgegeven.

Hoewel Hare Majesteit de Koningin zich hoogstzelfver oordeel over de motieven van de Nederlandsche officieren die de belofte aflegden om niet meer tegen Duitschland te strijden wenscht voor te behouden, kan Hare Majesteits groote waardeering voor hun standpunt worden kenbaar gemaakt aan de officieren die de belofte niet afgaven. ([1]8CI/97)

In krijgsgevangenschap zijn de zes generaals en de andere weigeraars steeds gescheiden gebleven. Van de groep officieren en cadetten, die o.a. in het kasteel Colditz gevangen zaten, keerden er twee om verschillende redenen naar Nederland terug. Van de 61 overigen deden 14 met succes een ontsnapping. Zéér fraai is de prestatie van de 8 ma-

rine-officieren van deze groep: 7 bereikten tussen 1941 en 1944 Engeland.

Een uitspraak van de Parlementaire enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945:

Veel waardering heeft de commissie voor de beroepsofficieren die geweigerd hebben de — naar het oordeel van de commissie niet toelaatbare — erewoordverklaring te tekenen. Zij hebben de vrijheid onder voorwaarde, die de erewoordverklaring inhield, niet willen aanvaarden en zich in krijgsgevangenschap laten voeren. De eigen verantwoordelijkheid voor deze uitgesproken persoonlijke daad is door hen op juiste wijze begrepen. Hetzelfde geldt voor de 12 cadetten alsmede de stoker der Koninklijke Marine, die een soortgelijke verklaring niet hebben willen tekenen. ([1]8A/296)

Na de bevrijding leefde de opvatting dat het door de bezetter opgelegde ontslag voor het beroepspersoneel geen rechtsgeldigheid zou hebben gehad. Deze mening is, gezien de naoorlogse jurisprudentie van de ambtenarenrechter, onjuist. De afvloeiingsmaatregel van de Duitsers hield o.m. in dat „de beroepsmilitairen van de zee- en de landmacht (met inbegrip van de adelborsten en de cadetten) op wachtgeld werden gesteld met toepas-

Het door de bezetter opgelegde ontslag voor beroepspersoneel zou geen rechtsgeldigheid hebben gehad . . .

sing van de bepalingen betreffende eervol ontslag wegens opheffing van de betrekking” [6]. Teneinde op dit gebied duidelijkheid te verschaffen werd in een wet bepaald dat de ontslagen „worden aangemerkt als te zijn verleend door het bevoegde Nederlandse gezag” [7].

Aan het einde van het hoofdstuk over de erewoordkwesitie gaf de Parlementaire enquêtecommissie het volgende advies:

Ook is het naar het oordeel van de commissie noodzakelijk, dat bij de vorming van de officieren meer aandacht aan de problemen rond het vrijlaten op erewoord wordt geschonken. Zoals uit dit hoofdstuk is gebleken, heeft het aan voldoende kennis en inzicht ten deze bij de beroepsofficieren in 1940 nogal ontbroken. ([1]8A/300)

In 1962 werd bepaald dat een krijgsgevangene alleen in een uitzonderlijk geval vrijlating op erewoord mag aanvaarden [8].

Literatuur

1. *Verslag van de Parlementaire enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945*. Staatsuitgeverij, Den Haag (1956)(8CI)95-96.
2. H. W. von der Dunk — Een blik op de bezetting vijftig jaar na dato. *Mil. Spect.* 159(1990)(5)206.
3. L. de Hartog — De erewoordverklaring van 14 juli 1940 en het verzetshedenkingskruis. *Mars in Cathedra* (1985)(65)2276.
4. L. de Hartog — *Officieren achter prikkeldraad 1940-1945*. Hollandia, Baarn (1983)366-368.
5. L. de Jong — *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl 13. Staatsuitgeverij, Den Haag (1988)97.
6. *Problematiek inzake de voormalige deelnemers aan het verzet 1940-1945, in het bijzonder degenen onder hen die in 1940 als militair onder de wapenen waren*. Ministerie van defensie, Den Haag (1973)3.
7. Wet van 8 maart 1956. *Staatsblad* 132.
8. *Wet op de Krijgstucht*; bijl. 10 - Reglement betreffende de krijgstucht, artt. 26e-h (1962).

Naschrift van de redactie

Ten aanzien van het geven van het erewoord is thans o.m. het volgende vastgelegd in de Wet op de Krijgstucht, bijl. 10.

26f. (1) Het is de krijgsgevangen militair niet geoorloofd op erewoord of belofte algehele vrijlating te aanvaarden, tenzij hij in zodanige uitzonderlijke, van die van het merendeel zijner medegevangenen afwijkende, omstandigheden verkeert, dat naar het oordeel van de vertrouwensman — bedoeld in artikel 79 van het Verdrag van Genève van 12 augustus 1949 (goedgekeurd bij de wet van 19 mei 1954, Stb. 248), betreffende de behandeling van krijgsgevangenen — afwijzing van een aanbod tot vrijlating redelijkerwijs niet van hem kan worden gevergd.

(2) Van het onder 1 omschreven verbod kan door Ons of van Onzentwege door Onze Minister van Defensie ontheffing worden verleend. Van een zodanige ontheffing zal mededeling worden gedaan aan de krijgsgevangen militairen door tussenkomst van de beschermende mogenheid of van een organisatie, waaraan eventueel op grond van het onder 1 genoemde verdrag de taak van de beschermende mogenheid is toevertrouwd.

26g. (1) Het is de krijgsgevangen militair toegestaan op erewoord of belofte een gedeeltelijke vrijlating te aanvaarden als bedoeld in het tweede lid van artikel 21 van het in het vorige artikel genoemde verdrag, indien naar het oordeel van de vertrouwensman redelijke aanleiding hiertoe bestaat.

(2) De vertrouwensman zal bij zijn overweging of het aanbod tot gedeeltelijke vrijlating voor aanvaarding in aanmerking komt de bepalingen van de voorgaande ar-

tikelen van dit hoofdstuk mede in beschouwing nemen.
(3) De vertrouwensman zal bij zijn beslissing de duur van de gedeeltelijke vrijlating vaststellen, in de regel tot een maximum van 24 uur, tenzij op medisch advies of om andere dringende redenen een langere periode noodzakelijk is.

26h. In alle gevallen dient het erewoord of de belofte strikt te worden nagekomen. Niet nakoming levert een

schending op van de wetten en gebruiken van de oorlog.

Als gevolg van de komende wetswijziging zal weliswaar de Wet op de Krijgstucht komen te vervallen, maar de desbetreffende bepalingen blijven van kracht en zullen in een andere regeling worden ondergebracht.

Dringend verzoek aan auteurs

Steeds vaker bereiken de redactie bijdragen, getypt m.b.v. een tekstverwerker. Helaas wordt daarbij veelvuldig verzuimd rekening te houden met de noodzaak de tekst te typen met *anderhalve of dubbele regelafstand*. Derhalve hierbij het dringende verzoek aan auteurs, hun manuscript te verzorgen volgens de „Regels voor kopijverzorging”, die op gezette tijden achterin de Militaire Spectator worden afgedrukt (zie achterin dit nummer).

Dat het wenselijk is van tijd tot tijd het lint in schrijfmachine of printer te vervangen, zou eigenlijk geen vermelding moeten behoeven.

Helaas worden ook in toenemende mate *illustraties* ingezonden die niet of nauwelijks geschikt zijn voor verkleining en reproductie. Ook in dit verband wordt met nadruk verwezen naar evengenoemde Regels, punt 2. Computertekeningen zijn slechts bruikbaar indien vervaardigd m.b.v. een speciaal tekenprogramma (bv. „Graphix”).

REDACTIE

drs. A. J. Vinke

majoor van de Koninklijke luchtmacht

Rapallo en Lipesk

Symbolen van ontembare Duitse hartstocht?

Een nieuwe lente en een nieuw geluid . . . de eerste zin van het gedicht „Mei” waarmee Herman Gorter in 1889 debuteerde en daarmee sterfelijkheid en vergankelijkheid tot uitdrukking bracht. Honderd jaar later, najaar 1989, weer een nieuwe lente en een nieuw geluid: de lente en het geluid van de revolutie, politieke sterfelijkheid en vergankelijkheid tot uitdrukking brengend. De dictatuur van het proletariaat, het alles bezielende en eeuwig scheppende, geconfronteerd met sterfelijkheid en vergankelijkheid, heeft ook in de DDR haar „Stalingrad” gevonden.

Het had zo mooi kunnen zijn! Op de puinhopen van de tot ondergang gedoemde kapitalistische maatschappij zou de dictatuur van het proletariaat de uiteindelijke overwinning behalen. Die overwinning stond vast, wetenschappelijk beredeneerd zelfs. Het liep echter anders. Het begint nu erop te lijken dat de enige marxistische theorie die praktisch werkzaam wordt geacht, die van de „Verelendung” is. Een nieuw geluid, het geluid van het verstand, overwon het stalinistische denken.

Ontwikkelingen in de Europese politiek zijn nauwelijks nog bij te houden. Met duizelingwekkende vaart is Europa op weg naar een nieuwe orde, met een verenigd Duitsland als grootste economische, en op den duur naar alle waarschijnlijkheid ook militaire, macht als kern; of men het leuk vindt of niet. Met een volk van 80 miljoen zielen op weg naar . . . , ja, waarnaar toe? Naar welke sociale orde en binnen welke veiligheidsstructuur? Een vernieuwd Atlantisch bondgenootschap? Een Europese strijdmacht? Duitsland gebonden of neutraal?

Het lidmaatschap van het Atlantische bondgenootschap en de Europese gemeenschap heeft in de Bondsrepubliek altijd op grote steun van de bevolking kunnen rekenen. De zg. „Westbindung”

was voor de West Duitsers van eminent belang. Sedert geruime tijd vóór de novemberrevolutie in de DDR zijn echter ook in de Bondsrepubliek nieuwe geluiden te horen. Geluiden die uitdrukking geven aan twijfel over de grondslagen van de Atlantische politiek.

Arnulf Baring, hoogleraar geschiedenis en internationale betrekkingen aan de Vrije Universiteit van Berlijn, vindt dat de Duitsers „unruiger” worden. Het volk lijkt naar zijn idee steeds minder tevreden met de bescheiden rol die West-Duitsland sinds 1945 in Europa en de wereld moet spelen. De bevolking wil meer dan de Bondsrepubliek nu is. Haar houding verandert snel en ingrijpend. Een groeiend zelfbewustzijn, zonder schuldcomplex, is aan het ontstaan. Een veel gehoorde klacht in de Bondsrepubliek is dat het land geen meester is over zijn eigen lot. De belangrijkste oorzaak daarvan is de onvoorwaardelijke capitulatie in 1945. Pas sedert 1955 is sprake van een soevereine staat. De voormalige bezetters behouden zich echter rechten voor die voortkomen uit de verdragen tussen de geallieerden. Zo blijven van de soevereiniteitsoverdracht uitgesloten de beslissingsbevoegdheid over Berlijn en zaken die Duitsland-als-geheel betreffen. Deze vage formuleringen geven de bezettingsrechtelijke grenzen aan waarbinnen de BRD soeverein is. Tekenend in dit verband zijn de bemoeienissen die tal van landen menen te moeten ontplooiën inzake de hereniging van de twee Duitslanden.

Een andere beperking is vrijwillig aangegaan. De BRD is een gelijkwaardige partner in het NAVO-verdrag. Op grond daarvan hebben de militaire autoriteiten van de stationerende macht het recht binnen de ontvangende staat de „gesamte Straf- und Disziplinargerichtsbarkeit auszuüben”. Deze soort beperkingen kan door middel van onderhandelingen worden gewijzigd, bijgesteld of afgeschaft. Hiervoor leken de politieke noodzaak, wil

of moed niet aanwezig, maar reeds vóór de herenigingseuforie waren er tekenen die erop wezen dat de BRD de banden met het Westen wat losser wil maken. Het is een oud adagium dat de NAVO een prima instrument is „to keep the Russians out and the Germans in”. Dat zou, zeker met een herenigd Duitsland in een nieuwe Europese veiligheidsorde, wel eens tot het verleden kunnen gaan behoren.

In het Westen wordt men er knap nerveus van. Krampachtig worden pogingen ondernomen om een herenigd Duitsland in een Westeuropese veiligheidsstructuur te bedden. Westerse politici vinden dat de BRD zich door Gorbatsjov laat verleiden. Het land koestert zich in de liefde van de Sovjet-Unie. Er heerst diep wantrouwen in Londen, Parijs en Washington jegens de bedoelingen van de Westduitsers, en dat zal na de hereniging zeker niet afnemen. Hoelang houden afspraken en garanties hun waarde als niets eeuwigheidswaarde bezit? Zijn in de geschiedenis niet vaker afspraken minder waard gebleken dan het papier waarop ze waren geschreven?

De gezaghebbende en veel geciteerde columnist A. M. Rosenthal uitte zijn bezorgdheid over de positie van de BRD in de „New York Times” van 3 mei 1989, een tijdstip waarop in de DDR nog geen sprake was van revolutie en de gestaalde kaders van de communistische partij de eerste Boeren- en Arbeidersstaat nog in een ijzeren greep hadden. Rosenthal zag in de BRD reeds de overheersende macht in West-Europa en aan de horizon doemde voor hem reeds een bondgenootschap op tussen Moskou en Bonn met de Duitse hereniging als resultaat. Een Europese nachtmerrie wordt voor hem dan werkelijkheid: een machtig Duitsland samen met een verjongde Sovjet-Unie. Hoe snel heeft de tijd Rosenthal niet ingehaald! Wordt de nachtmerrie dan toch werkelijkheid en worden wij getuigen van een nieuw avonturisme? Doemt aan de kim een as Berlijn-Moskou op waarin de samengebalde kracht van 80 miljoen mensen, de accumulatie van kennis en kapitaal, als politieagent van Europa gaat optreden en die zich niet meer de les laat lezen, maar weer besliser wil zijn over het eigen lot?

Wie behendigheid bezit in het hanteren van de kristallen bol mag het zeggen! Als inderdaad de verre vriend van het Noordamerikaanse continent wordt ingeruild voor de naaste (goede?) buur van

het Euraziatische continent, zal het niet voor het eerst zijn dat Duitsland de steven naar het Oosten wendt. Sloot niet Bismarck in 1887 een „Rückversicherungsvertrag” met Rusland? Wat te denken van het Hitler-Stalinpact in 1939, het monsterverbond tussen twee broeders in het kwaad? Daartussen ligt het jaar 1922, het jaar waarin Duitsland de wereld verbijsterde door als donderslag bij heldere hemel met het in maatschappelijk en politiek opzicht zo verschillende Rusland een verdrag te sluiten, dat sindsdien bekend staat als het verdrag van Rapallo en „symbool werd van Duitse onberekenbaarheid en ontombare neiging bijzondere contacten met het Oosten te onderhouden”, zoals het weekblad „Die Zeit” voorjaar 1989 schreef. Wat te denken van de zeer intieme en uiterst geheime militaire samenwerking tussen de Republiek van Weimar en de communistische Sovjet-Unie, de paria in de wereld?

Wat hield dat verdrag nu eigenlijk in en waaruit bestond die zeer geheime militaire samenwerking? Hieronder zet ik de gebeurtenissen uiteen die tot de economische en militaire samenwerking hebben geleid en aantonen dat intimiteiten tussen Duitsland en de Sovjet-Unie zeker niet nieuw zijn.

Rapallo

De fundamenten waarop de Republiek van Weimar haar buitenlandse politiek ten opzichte van Europa had geschraagd, waren naar het Westen: Versailles, Locarno, lidmaatschap Volkenbond, Dawes- en Youngplan, en richting Oosten: Rapallo en het Duits-Russische Vriendschaps- en neutraliteitsverdrag in 1926.

De parlementaire steun voor die verdragen was zeer verschillend. De verdragen met de westelijke democratieën hebben altijd op aanzienlijke oppositie kunnen rekenen, die met de Sovjet-Unie werden in de Rijksdag zonder noemenswaardige oppositie geratificeerd. Vreemd was dat niet. Uit een oogpunt van binnenlandse politiek en uit economische motieven was het verslagen Duitse Rijk in zijn conflicten met de overwinnaars op een goede relatie met de eveneens verslagen Sovjet-Unie aangewezen. Al deden de parlementaire meerderheidsbesluiten anders vermoeden, toch waren er tussen de partijen diepgaande meningsverschillen. In de verhouding tussen Duitsland en Rusland wa-

ren ingrijpende veranderingen opgetreden. De oude, op dynastieke tradities berustende buitenlandse politiek van de Bismarcktijd bestond niet meer. De nieuwe revolutionaire Sovjetrussische macht volgde andere wetten. De Russen traden naar buiten toe op met voorstellingen over een revolutionaire strategie en propaganda zonder eigenlijk aan buitenlandse politiek te doen. De gedachte aan een wereldrevolutie werd vanwege geallieerde interventies verdrongen door een verdedigingsconceptie ter redding van het eigen vaderland, hoewel principieel aan het verbreiden van de revolutie werd vastgehouden. Na de oorlog was het echter voor Lenin van groot belang diplomatieke betrekkingen met kapitalistische landen aan te knopen en het land voor handel met de kapitalistische wereld open te stellen.

In het Duitse politieke krachtenveld omstreeks 1920 waren er weliswaar kleine, maar invloedrijke groepen die zich voor een intensivering en normalisering van de betrekkingen met Rusland inzetten. Afgezien van de communisten, voor wie het een door ideologische overwegingen bepaald programmapunt was, bestond het front dat voor de betrekkingen was, uit de economische lobby van de industrie, de kring rond generaal Hans von Seeckt en ten slotte uit een groep politici en diplomaten die goede betrekkingen met Rusland wilden.

Van sociaaldemocratische zijde kwam een eerste positieve ontwikkeling niet voort uit economische of politieke motieven, maar uit humanitaire. Sociaaldemocraten waren verdienstelijk bij het oplossen van het krijgsgevangenenprobleem. Met de institutionalisering van de krijgsgevangenenzorg werd de basis gelegd voor handelsovereenkomsten. Grote verwachtingen over een opbloeiende relatie met Moskou had men in Duitsland vooralsnog niet.

Beslissend was het jaar 1921. Dat kenmerkte zich door een toenemende verharding in het westelijke kamp. Op 5 mei 1921 werd de totale oorlogsschuld van Duitsland op 132 miljard goudmark vastgesteld. Precies een dag later werden de centrales voor krijgsgevangenenzorg in Berlijn en Moskou tot diplomatieke vertegenwoordigingen verheven. Daaraan werden tevens handelsvertegenwoordigingen toegevoegd, waarmee een officiële basis voor economische betrekkingen werd geschapen. Achter dat streven naar goede betrekkingen ver-

borgen zich grote politieke kwesties, waarvan de problematiek rond art. 116 van het verdrag van Versailles wel de belangrijkste was. Dat artikel gaf Rusland — hoewel geen deelnemer in Versailles — het recht schadevergoeding te eisen voor alle door de Duitsers veroorzaakte schade. Het artikel werd door de Duitse diplomatie al zeer vroeg als groot gevaar beschouwd dat moest worden geëlimineerd, omdat Rusland herstelbetalingen zou kunnen eisen om aan Franse eisen tot terugbetaling van vooroorlogse schulden te voldoen. Moskou had weliswaar het verdrag van Versailles afgewezen, maar kon het de verlokkingen weerstaan? Art. 116 werd kernprobleem in de Russische verhouding met de westelijke landen, in het bijzonder met Frankrijk. Daarmee bevatte het ook de essentie van de Duitse positie in Europa tussen Oost en West. Om de angel uit het dreigende gevaar te halen bestond er nauwelijks een andere mogelijkheid dan met Moskou tot overeenstemming te komen, te meer daar tegenwicht tegen westelijke druk noodzakelijk was. Wat de Duitse revolutie niet voor elkaar kreeg, is Versailles wel gelukt: het Duitse gezicht richting Rusland en een ontluikend gevoel van een gemeenschappelijk Duits-Russisch belang. Rond de jaarwisseling van 1921/22 werden nog vóór een te houden Europese handelsconferentie contacten gelegd. Men werd het in Berlijn echter niet eens over een conceptverdrag. Wel verplichtten beide landen zich in contact te blijven en elkaar te informeren en te ondersteunen.

De Engelse premier Lloyd George had voorgesteld een handelsconferentie in Genua te beleggen. Hieraan zou Duitsland niet als schuldenaar, maar als „gelijke” staat onder de Europese staten deelnemen. Vooral Engeland en Frankrijk stelden prijs op Russische aanwezigheid. Het communistische experiment, zo meende men in Europa, leek te zijn mislukt. Het land had zich tot de kapitalistische wereld gewend met het verzoek om kredieten. Genua zou het juiste moment zijn om alle financiële kwesties te regelen. Het plan ook een regeling te treffen voor de Duitse herstelbetalingen werd, vanwege de dringende behoefte aan contant geld, door de Fransen agressief van tafel geveegd. De conferentie in Genua werd op 10 april 1922 geopend. Het was de grootste Europese conferentie sedert het Congres van Berlijn in 1878. Alle Europese staten hadden hun minister van buitenlandse

zaken, bijna alle staten hun regeringsleider afgevaardigd. Hier bevond iedereen zich weer onder één dak, óók de boze Duitsers en óók de halfgare bolsjewistische wereldverbeteraars die zich, heel verrassend, als beleefde, normale staatslieden gedroegen. De conferentie wekte hoop.

De eerste opzet van de Europese kapitalistische landen was de Russen weer voor zich te winnen. Hun moest de indruk worden ontnomen als zouden alle kapitalisten van Europa tegen hen samenspannen. Die achterdocht was niet geheel ten onrechte, want een voorgesteld consortium dat de economische wederopbouw van Rusland beoogde, zou machtiger worden dan de Russische regering zelf. Het land zou in feite onder volledige curatele worden gesteld. Voor socialisme zou in een ontwikkeld Rusland geen plaats meer zijn. Om de Russen wat plooibaar te maken had de Engelse premier een openingszet in gedachte: uitvoering van art. 116 van het Verdrag van Versailles. Duitsland zou even in de wachtkamer moeten blijven zitten. Het moest maar eens nerveus worden, en voelen wat het betekende muurbloempje te spelen. Des te sneller zou het later toehappen. De Duitsers werden echter van dag tot dag nerveuzer. Gevoelig en licht ontvlambaar waren zij nog bij de herinnering aan de smaad van Versailles. Bovendien was tot hen doorgedrongen wat er in de lucht hing.

Zowel een politiek als een economisch doel van de Russen was het op uitbuiting van Rusland opgerichte consortium te laten mislukken en in plaats daarvan bilaterale verdragen af te sluiten. In de nacht van Eerste Paasdag om 02.00 uur drongen de Russen — telefonisch — plotseling bij de Duitsers erop aan in Rapallo, een plaatsje even buiten Genua, samen te komen en weer te praten over het enkele maanden tevoren in Berlijn opgestelde conceptverdrag. Toen begon in het hotel van de Duitsers de beroemde „pyjamaconferentie”. De gehele Duitse delegatie werd uit bed getrommeld en kwam samen op de kamer van de Duitse minister van buitenlandse zaken, Walter Rathenau. Daar zaten zij op bed en kussens te overwegen hoe de Russen tegemoet te treden. Zij vroegen zich af of zij de Engelse delegatieleider ervan in kennis moesten stellen. Het laatste hebben zij geprobeerd, maar de Engelsen waren onbereikbaar. De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Op

Eerste Paasdag, 16 april 1922, te 12.00 uur ontmoette de Duitse delegatie de Russische in haar hotel in Rapallo. Om 18.00 uur was het uit zes artikelen bestaande verdrag reeds ondertekend. Het woord Rapallo trof Europa als een bliksem-schicht. Gesproken werd van een Duits-Russische samenzwering, een lafhartige aanval in de rug van het Westen. Moskou was ervan overtuigd dat bij ondertekening van zo'n verdrag ernstige conflicten tussen Duitsland en de westelijke landen zouden ontstaan. De hierdoor ontstane kloof moest Duitsland, in ieder geval politiek gezien, in de Russische armen drijven. De Franse premier Poincaré — „whose opinions on everything German (. . .) were those of a Salvation Army captain about the devil”, aldus Lloyd George — noemde het verdrag een politieke machtsdaad die vooral tegen Frankrijk en de nieuwe orde van 1919 was gericht. Het Europese machtssevenwicht was volgens hem uit balans geraakt en hij zinspeelde op een militaire aanval op Duitsland.

Lloyd George verlangde als leider van de conferentie ontbinding van het verdrag op straffe van uitsluiting van enkele commissies, maar het bleef bij woorden. Ook in Rusland waren er stromingen die in het verdrag een uiting zagen van machtspolitiek en het beschouwden in het licht van het machtssevenwicht. Andere groepen, meer de hoeders van de zuivere communistische leer, zoals Trotski en de zijnen, zagen het verdrag in de betekenis van een normalisering der betrekkingen. In ieder geval heeft het verdrag van Rapallo zonder twijfel korte tijd een sterke politieke reactie van Ententezijde teweeggebracht. Het effect lag echter meer in de politiek-emotionele sfeer. De eerste zelfstandige stap in de buitenlandse politiek na Versailles werd het land zeer kwalijk genomen. Op het verloop van de conferentie heeft het eigenlijk niet nadelig gewerkt. Op langere termijn betekende het verdrag zelfs een strategisch succes voor Duitsland en een soort rugdekking voor zijn politiek die op normalisering van de betrekkingen was gericht, in het bijzonder met het westen.

Het verdrag bevatte geen clausules van militaire aard. Toch was een intensivering van de zeer geheime militaire samenwerking tussen Berlijn en Moskou een van de belangrijke resultaten, een samenwerking die weliswaar reeds vóór Rapallo was begonnen, maar door het geschapen milde „Rapallo-klimaat” systematisch werd uitgebreid. Vrij-

wel niet eerder heeft tussen twee staten een dergelijke intieme militaire samenwerking bestaan. Belangwekkend was ook dat het een militaire samenwerking betrof tussen staten met een zo van elkaar afwijkende maatschappijopvatting.

Militaire samenwerking

Duitsland was na de Eerste Wereldoorlog in economisch en militair opzicht vrijwel leeggebloed. In totaal verloor het Duitse Rijk een zevende van zijn gebied en een tiende van de bevolking. Uit militair oogpunt moest het land t.o.v. de Ententemogendheden feitelijk weerloos worden gemaakt, zonder het nu direct van een grensbescherming of politiemacht te beroven. De dienstplicht werd afgeschaft. Het leger mocht niet meer dan 100.000 en de marine niet meer dan 15.000 uitsluitend beroepsmilitairen tellen. De Generale Staf werd verboden, wapenning en munitievoorraden werden beperkt. Pantsereenheden, luchtmacht, onder-

Afb. 1 Luchtpost met voormalige militaire toestellen. . .

zeedienst, alsmede het bezit van strijdgas werden volledig verboden (afb. 1). Al deze maatregelen werden door geallieerden gecontroleerd. Om een land van 63 miljoen inwoners, die tot passieve weerstand waren geneigd, te ontwapenen zonden de geallieerden in de winter van 1919/20 het weinig imponerende aantal van 383 officieren en 737 manschappen naar Duitsland.

Dat de commissie weinig geliefd was bleek wel uit de woorden van de chef van de Engelse missie, generaal-majoor Sir Francis R. Bingham: „We voelden ons als leprozen op een leprozeneiland”. In de zomer van 1921 werd de commissie reeds gehalveerd; 174 officieren en 400 manschappen bleven over.

Rusland stond al niet beter ervoor. Het land was in elkaar gestort. Economisch stond het aan de afgrond. De macht van de bolsjewieken was in 1917 niet groot. De regering liet de teugellose drift tot verandering de vrije loop. De decreten voor leger en vloot die de Raad van Volkscommissarissen in de eerste weken na de revolutie uitvaardigde, waren niet op stabilisering maar op verdergaande destructie en ontwrichting gericht. De demobilisatiemaatregelen van de Russen lieten zien dat hen aan de revolutionaire opbouw van het leger niets gelegen lag. Het rode arbeiders- en boerenleger dat Trotski in 1918 begon te formeren droeg een volstrekt ander gezicht. In plaats van het revolutionaire militie-systeem bouwde hij verder op het klassieke militaire instrumentarium. Hij schiep het begin van het Rode Leger waarlijk uit niets. Uit partizanenafdelingen, vluchtelingen, gemobiliseerde boeren en arbeidersafdelingen die door industriecentra werden afgevaardigd, formeerde hij aan het front zijn leger. Wanhopig was de toestand wèl begin juli 1918: bijna geen leger, een ingestorte economie, honger en een burgeroorlog aan drie fronten. In het westen stonden de Duitsers met wie ze alsnog een wurgvrede sloten. De Duitsers dachten door die vrede een geweldige kans te hebben het chaotische land te verslinden. De Duitse nederlaag kwam voor de Russen echter op tijd.

Zoals hiervoor is aangetoond begonnen tussen Duitsland en Rusland reeds vrij snel algemene economische, in het bijzonder militair-economische en militair-technische onderhandelingen. Twee jaar na Versailles kwam het tot een handelsovereenkomst. Het heropenen van de Russische markt werd een van de hoofddoelen van de Duitse politiek. In Berlijn placht men te zeggen: „Die Bolschewisten müssen uns vom Bolschewismus (= van de werkloosheid) retten”. In het herstel en de toeneming van die economische betrekkingen slopen van begin af aan zeer duidelijk militair-politieke overwegingen. In het voorjaar van 1921 werd een Duitse militaire missie naar Moskou, in de herfst van 1921 een Russische missie voor geheime onderhandelingen naar Berlijn gestuurd. Hadden de Duitsers behoefte aan praktische kennisvermeerdering, de Russen beklemtoonden de noodzaak van Duitse steun bij de opbouw van hun wapenindustrie en officierscorps.

Na Rapallo vonden in versneld tempo economi-

sche en militaire onderhandelingen plaats. Duitsland werd meer bij de Russische wapenindustrie betrokken en kreeg daarmee vergroting van exportmogelijkheden. Bovendien kon Duitsland zijn wapentechnische kennis uitbreiden. In het bijzonder lag het doel van de „Reichswehr” in het omzeilen van Versailles. Berlijn wilde vreemd territorium gebruiken om zijn machtpotentieel te versterken. In Rusland moesten de arbeids- en ontwikkelingsmogelijkheden worden gevonden die er in Duitsland niet waren. Het in personeel en materieel opzicht sterk beperkte Duitse leger moest onder alle omstandigheden vermijden een zowel geestelijk, tactisch als technisch achtergebleven politie-eenheid te worden, anders verloor het ook de aansluiting in de ontwikkeling van de wapentechniek. In het bijzonder lag die snelle ontwikkeling op het gebied van luchtoorlog, pantseroorlog en strijdgassen; juist de gebieden waarop Duitsland alle bevoegdheden waren ontzegd. Berlijn richtte daarom het verzoek aan Moskou om steunpunten voor oefen- en ontwikkelingsdoeleinden op die gebieden. Het verzoek werd door het Rode Leger ingewilligd, waarbij in de eerste plaats de luchtmacht een steunpunt kreeg. De Sovjetrussische luchtmacht was bereid het Duitse leger een vliegbasis ter beschikking te stellen. Na aanyankelijk het vliegveld van Odessa ervoor te hebben bestemd, werd het in 1924 Lipesk, 400 km ten zuidoosten van Moskou. Vervolgens werd in 1927/28 een school voor strijdgassen in de buurt van Saratov aan de beneden-Wolga opgericht. Ten slotte werd in 1930 een pantseropleidingsschool in Kazan aan de middenloop van de Wolga geopend.

Deze drie centra, waarvan de vliegbasis Lipesk de belangrijkste was, vormden de Duitse militaire opleidingseenheden in Rusland. Ik beperk mij in dit artikel tot de luchtmacht.

Luchtvaart

Slechts vijf artikelen van het Verdrag van Versailles hadden betrekking op de luchtvaart en waren voldoende om Duitsland op het niveau „hete luchtballon” van de 18e eeuw terug te werpen. De opbouw van een luchtmacht was verboden; alle oorlogsvliegtuigen die nog niet aan de geallieerden waren overgedragen moesten worden vernietigd. Ook de burgerluchtvaart werden diep ingrij-

pende beperkingen opgelegd (afb. 2). Duitsland mocht pas vanaf 1 juli 1920, zes maanden na het in werking treden van het verdrag, met de opbouw van een eigen civiele-luchtvaartindustrie beginnen. In de toekomst mochten echter geen vliegtuigen worden gebouwd die sneller konden vliegen dan 170 km/h. Het maximumvliegbereik mocht niet groter zijn dan 300 km en de maximumvlieghoogte niet meer dan 4500 m. Bovendien mocht de vluchtduur de 2½ uur niet overschrijden. Ondanks de zware verliezen hadden de Duitse luchtmacht, dankzij 35 vliegtuigfabrieken en 20 vliegtuigmotorenfabrieken, nog de beschikking over 18.500 toestellen. Taak van de geallieerde controlecommissie was ervoor te zorgen die vliegtuigen te vernietigen resp. vóór 10 april 1920 te confisqueren, maar in augustus 1920 waren in Duitsland nog altijd rond 6000 bedrijfsklare toestellen aanwezig. Vliegtuigproducenten waren erin geïnteresseerd het grootst mogelijke deel zo snel mogelijk tegen contant geld te verkopen. Zo'n 1000 vliegtuigen en 2500 motoren werden aan Noorwegen, Zweden, Denemarken, Finland, Zuid-Amerika en Nederland verkocht. Veel vliegtuigfabrieken moesten sluiten, maar de grote constructeurs — Junkers, Heinkel en Dornier — wisten hun bedrijven zo goed en zo kwaad het ging open te houden in de hoop op een herstel van een Duitse luchtvaart. Hoewel de Duitse luchtmacht voorjaar 1920 was opgeheven kon de geallieerde controlecommissie pas op 24 september 1921 een volledig overzicht geven van overgedragen of vernietigd materieel (zie de tabel).

In maart 1920 werd generaal Hans van Seeckt bevelhebber van de Duitse strijdkrachten (afb. 3). Hij zag het als zijn hoofdtak het gif in de demilitariseringsclausules te neutraliseren. Deze intelligente strateeg en tacticus was van het belang van luchtverwicht direct overtuigd. Daarom verzamelde hij in zijn nabijheid een paar honderd vlie-

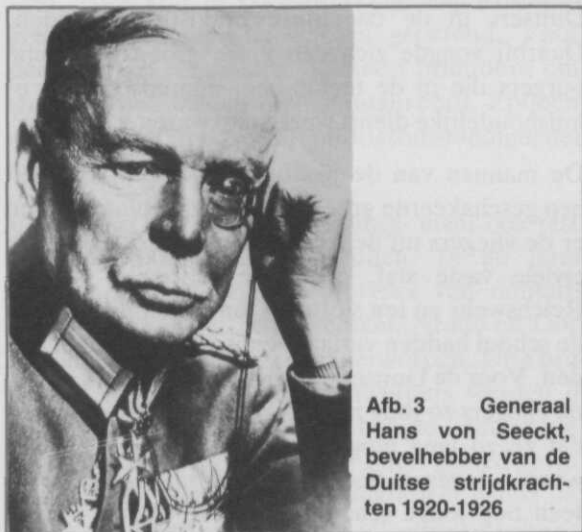
Overzicht van overgedragen of vernietigd materieel

	OVERGEDRAGEN	VERNIETIGD
Vliegtuigen	516	14.167
Watervliegtuigen	58	—
Motoren	4.091	25.037
Ballons	24	65
Hangars	116	196
Machinegeweren	6.923	7.626
Bommen	17.044	214.042
Luchtschepen	8	9

Afb. 2 Zweefvliegen met steun van de Reichswehr...

gers. Zij konden bij oefeningen waardevolle aanwijzingen geven aan legercommandanten over fictieve vliegbewegingen. Onzichtbaar werden de fundamente voor een toekomstige Duitse luchtmacht geschapen, maar von Seeckt beseftte dat dit in Duitsland niet kon en richtte daarom zijn blik naar het oosten. Met zijn hulp werden door Junkers, Heinkel en Dornier bepalingen ontdoken en werden in buitenlandse filialen van deze firma's nieuwe prototypes gebouwd. De Duitse bevelhebber stelde Rijkspresident Friedrich Ebert voor in het geheim jachtvliegtuigen te kopen. Anthony

Afb. 3 Generaal Hans von Seeckt, bevelhebber van de Duitse strijdkrachten 1920-1926

Fokker in Amsterdam kreeg via een bemiddelaar (kapitein Hormel) de opdracht 100 vliegtuigen te leveren, 50 van het type D-XI en 50 van het type D-XIII. Op de vraag van Fokker voor wie de vliegtuigen waren bestemd, antwoordde de bemiddelaar: „voor Argentinië”.

Organisatie

In de (illegale) generale staf van het Duitse leger hield een geheime „centrale voor Rusland-aangelegenheden” (*Sondergruppe R.*) zich bezig met principiële kwesties van politieke, economische en algemeen militaire aard, die de samenwerking van beide legers betroffen. Politieke problemen wer-

den in nauwe samenwerking met het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn opgelost. Hier werd ook het net gesponnen dat de gehele organisatie tot in details moest camoufleren. Terwijl deze, als afdeling „T 3” betitelde, centrale fundamentele kwesties behandelde, werden de zuiver militair-technische aangelegenheden inzake Duitse steunpunten in Rusland in diverse zg. „inspectiediensten” van het leger behandeld en verder uitgewerkt. Het vliegveld Lipesk viel onder de „inspectiedienst voor de luchtvaart”.

Rond 1923 werd een centrale in Moskou opgericht. „Z Mo” genaamd, wier leiding aan Berlijn ondergeschikt was. „Z Mo” voerde de lopende besprekingen met de top van het Rode leger en andere regeringsorganen in Moskou. Zij werkte samen met de Duitse ambassade, waarvan zij ondersteuning in politieke kwesties kreeg. „Z Mo” dreef geen eigen politiek, maar was een uitvoerend orgaan van het „Reichswehrministerium” in Berlijn aan de ene en de Duitse ambassade in Moskou aan de andere kant. Beide opdrachtgevers mochten echter naar buiten toe niet bekend worden. In de reeds genoemde, gecamoufleerde „inspectiedienst voor de luchtvaart” werden alle maatregelen getroffen die de voorbereiding van een wederopbouw van de militaire luchtvaart tot doel hadden. Het daarvoor benodigde personeel moest aanvankelijk uit de Reichswehr worden gerekruteerd. Dat werd echter door de kwantitatieve begrenzing van het ter beschikking staande personeel en door de kwalitatief bijzonder hoge eisen die aan vliegers en technisch personeel werden gesteld, steeds moeilijker. Daarom werden behalve actief dienende officieren, die eerst nog het leeuwedeel vormden, ook adspirant-officieren die vlak voor hun indiensttreding stonden, onder valse naam ingezet. Ten slotte werd ook civiel personeel van vliegscholen uit Duitsland ingeschakeld. De eerste fase van de opleiding vond plaats op de weinige scholen voor sport- en verkeersvliegerij in Duitsland. Deze werden voor militair medegebruik ingericht zonder dat iets ervan mocht uitlekken. Zo kon de scholing van vliegers in deze half-

militaire scholen tot en met het B2-brevet worden verzorgd.

Het opleidingsschema bestond niet alleen uit een elementaire vliegopleiding, maar ook uit een jaarlijks oefenprogramma om kennis en ervaring op peil te houden. Hierdoor steeg het aantal in Duitsland actieve vliegers enorm. Het probleem was wel hoe bij dit groeiende aantal vliegers de maskering te handhaven. Zo gauw echter de opleiding een militair karakter moest krijgen, waren de mogelijkheden uitgeput, want jachtvliegtuigen waren verboden. De opleiding tot jachtvlieger was in Duitsland niet mogelijk en zonder de vliegbasis Lipesk met de voortgezette vliegeropleiding was een militaire vliegeropleiding niet uit te voeren geweest. De voor jachtvlieger en waarnemer geschikte militairen werden daarom voor verdere vorming naar Rusland gestuurd.

De voor al deze activiteiten beschikbare gelden waren beperkt, maar door trucage bij de presentatie van de begroting kon de Reichswehr aan geld komen. Voorts waren de eerste 100 Fokker D-XI en D-XIII jachtvliegtuigen uit het zg. „Ruhrfonds” gefinancierd. Dat kapitaal was bestemd voor passieve weerstand bij de Frans-Belgische bezetting van het Roergebied in januari 1923. Na het ineensinken van het passieve verzet in september van dat jaar werd een deel van de nog beschikbare gelden voor de opbouw van de militaire luchtvaart in Lipesk gebruikt. Van de 100 Fokkers gingen de 50 D-XIII jachtvliegtuigen per schip naar Leningrad en vandaar werden ze per trein verder getransporteerd. Het door de afdeling „T3” beheerde en voor Rusland bestemde geld werd naar de Centrale in Moskou overgemaakt, daar beheerd en al naar behoefte over de drie steunpunten in Rusland verdeeld.

Lipesk

Bij de Russische kuur- en badplaats Lipesk werd rondom twee rolbanen een omvangrijk complex van hangars, werfinstallaties, productie- en reparatiehallen en een proefbank voor motoren gebouwd. Voorts werden administratie- en woon-eenheden en een modern ziekenhuis ingericht. Bovendien waren radio- en telefoonverbindingen en spoorwegaansluitingen aanwezig.

Rond deze voor toenmalige begrippen zeer mo-

Afb. 4 Fokker D-XIII

derne vliegbasis was de Duitse kolonie ondergebracht. Naar buiten toe was zij gecamoufleerd als de 4e escadrille van een Russische eenheid, die symbolisch door de aanwezigheid van enkele verouderde verkenningsvliegtuigen was vertegenwoordigd. In de zomermaanden waren er ongeveer 200 Duitsers aanwezig. Na 1930 was dat aantal ongeveer 300. De Russische luchtmacht was in Lipesk door een groot aantal militairen vertegenwoordigd die door Duitse instructeurs vliegtuigtechniek werd bijgebracht. Deze cursisten vormden tevens de technische hulpkrachten die de Duitsers in de dagelijkse praktijk bijstonden. Daarbij voegde zich een grote groep Russische burgers die in de technische, administratieve of huishoudelijke dienst werkzaam waren.

De mannen van de jachtvliegopleiding vormden een geschakeerde groep. In de eerste plaats waren er de vliegers uit de Eerste Wereldoorlog, dan de civiele vaste staf, de jonge officieren van de Reichswehr en ten slotte de jonge mannen die net de school hadden verlaten en in dienst zouden treden. Voor de Duitsers werd al snel duidelijk dat zij de vliegers zo jong mogelijk moesten opleiden opdat ze zo lang mogelijk als jachtvlieger konden worden ingezet. Sedert 1928 werden daarom alleen nog jonge schoolverlaters opgeleid. Terwijl de cursisten alleen in de zomermaanden werden opgeleid, vlogen de burgerinstructeurs het gehele jaar door. Het oefenprogramma vond voornamelijk in de winter plaats.

De grootste als één geheel optredende eenheid was de escadrille (9 vliegtuigen) waarmee tijdens air-combattraining werd geopereerd. In kwantitatief opzicht was de toestand van de vliegtuigen relatief gunstig. Kwalitatief was er wel wat op aan merken. De Fokker D-XIII-vliegtuigen (afb. 4) verouderden snel en waren onderhevig aan snelle slijtage. Bovendien was het opleiden op grote hoogte door de geringe klimprestaties van de Engelse Napier-motoren en door gebrekkige zuurstofvoorziening onvoldoende. Ten dele als gevolg

van dit onvermogen richtte men de opleiding meer op het aanvallen in scheervlucht.

Het tactische belang werd al vroeg onderkend. Reeds eind jaren '20 werden de jachtvliegtuigen met bommenwerperinstallaties uitgerust en tactisch getest: de eerste „Jabo's". Aan de straffe discipline in de school was het te danken dat de verliezen relatief gering bleven. De vliedschool leverde in de jaren 1925/33 ongeveer 120 voortreffelijk geschoolde jachtvliegers af die — zoals later zou blijken — na een zeer korte omscholing ook op de modernste jachtvliegtuigen konden worden ingezet.

In Lipesk vond ook een luchtwaarnemersopleiding plaats. De theoretische scholing geschiedde tevoren in Berlijn. Afsluitend hoogtepunt van de praktische scholing in Rusland vormde een oefening op een terrein in de buurt van de stad Woronesj. Hier kon in samenwerking met Russische grondtroepen tactisch worden geoefend. Voordeel was dat alles onder de meest primitieve omstandigheden moest worden uitgevoerd. Zodoende kon men reeds aan oorlogsomstandigheden wennen.

Lipesk was niet slechts opleidings- maar ook testcentrum voor nieuwe toestellen. In de jaren 1928/32 werden negen prototypes van militaire vliegtuigen van Junkers, Heinkel, Arado en Dornier aan een grondige test onderworpen. Drie prototypes lange-afstandbommenwerpers werden in het geheim 's nachts op grote hoogte, zonder toestemming van Warschau, over Pools gebied gevlogen. Tevens werd in Lipesk materieel getest dat tot de uitrusting van militaire vliegtuigen behoorde, zoals bommen, boordwapens en optische apparatuur, bv. bommendoelzoekers en spiegelreflexvizieren voor jachtvliegtuigen. Alle technische principes voor een latere serieproductie in Duitsland werden er bedacht en beproefd.

Samenwerkingsbasis

Tussen Duitsland en Rusland, die beide de oorlog hadden verloren en als paria's van de toenmalige wereld werden beschouwd, bestonden wel enkele gemeenschappelijke belangen. Het verslagen Duitsland bleef echter in Russische ogen de overwinnaar van Rusland. Er bleef een gevoelsmatige reserve bestaan. Voorts vormde de — naar Sov-

jetrussische opvattingen voorlopige — culturele en technische achterstand van het oosten ten opzichte van het westen een bron van nationaal ressentiment. Ten slotte was er bij de Russen de latente vrees niet op basis van gelijkheid en wederkerigheid te worden behandeld en dus toch op de een of andere wijze te worden bedrogen.

Praktische uitwerkingen van dit psychologische aspect werden reeds vroeg manifest. De Russen trachtten te voorkomen dat van Duitse zijde een al te diep inzicht in hun militaire verhoudingen werd gekregen. Omgekeerd streefden de Russen er naar zoveel mogelijk van de Duitsers te weten te komen. Van Duitse zijde werd dat welwillend toegestaan. Russische generaals en stafofficieren namen aan geheime stafoefeningen in Berlijn deel, en in toenemende mate ook andere officieren van het Rode leger en luchtmacht aan oefeningen in Duitsland. Sedert 1925 namen hoge Duitse legerofficieren deel aan grotere oefeningen in Rusland. Uit overwegingen van geheimhouding aanvaardelijk in burgerkleding en ze werden als Duitse communistische arbeidersdelegaties voorgesteld. Samenwerking in de lucht, voor Duitsers uit tactisch en technisch oogpunt zeer van belang, kwam na lange onderhandelingen slechts éénmaal op gang. Een steeds weer voorgestelde „tactical air meeting" tussen Duitse en Russische jachtvliegeenheden werd toegezegd, verschoven en ten slotte afgelast.

Afgezien van de bovenstaande beperkingen was het Russische luchtruim voor de Duitsers volledig vrij, behoudens kleine verboden boven industrieën. Koers, doel en opdracht van iedere vlucht onttrokken zich aan elke Russische controle. Ook op de grond lieten de Russen hun gasten vrij. Werk en dagelijks leven ondervonden geen beperkingen. De Russen toonden wat dat betreft grote gastvrijheid. Nooit hebben zij getracht de gasten op politiek-wereldbeschouwelijk gebied te beïnvloeden. Omgekeerd was dat in het gastland uiteraard verboden.

Camouflage

De Duitse luchtmachtorganisatie in Rusland vormde met de organisatie in eigen land een ondeelbare eenheid. Die was op haar beurt slechts één element van het totale samenwerkingsver-

band tussen het Duitse en het Rode leger. Die vrij intieme samenwerking stond aan beide kanten uiteraard in het teken van de illegaliteit. Voorkomen moest worden dat de samenwerking aan het licht kwam. Daartoe diende een ingewikkeld camouflagesysteem.

Het grootste probleem was van politiek-geografische aard: tussen beide landen lag een gordel van soevereine staten, waarvan Polen als vijandig en de drie Baltische staten als neutraal werden beschouwd. Ten westen van deze gordel werd alles gecontroleerd wat op Duits grondgebied met militaire zaken te maken had. In het oosten eiste de Russische partner uit politieke overwegingen de allergrootste voorzichtigheid en terughoudendheid. Tussen beide actiegebieden van het Duitse leger lag dus een brede strook met gevaarlijke grenzen en hindernissen. Het was daarom noodzakelijk alle deelnemers, of het nu de legercommandant in Berlijn was of de jongste pantserchauffeur of vliegtuigmonteur in Rusland, door een goed georganiseerd beveiligingssysteem tegen ontdekking te vrijwaren. Nauwe samenwerking was geboden. Er bestond geen twijfel dat in geval van ontdekking ingrijpende maatregelen op binnenslands en buitenslands politiek gebied waren te verwachten.

De geheimzinnigheid werd in het „Reichswehrministerium” in Berlijn bijna tot cultus verheven. Slechts de officieren wier medewerking niet kon worden gemist werden van het geheim deelgenoot gemaakt. Vanuit de geheime „Centrale voor Rusland-aangelegenheden” werd alles zorgvuldig geregisseerd. De centrale had daarvoor twee als handelsfirma's gecamoufleerde filialen opgericht, GEFU (*Gesellschaft zur Förderung industrieller Unternehmungen*) genaamd. Onder de dekmantel van deze particuliere handelsondernemingen onderhielden de firma's contact met de centrale in Moskou („Z Mo”). Beide filialen verzorgden in beide richtingen het totale verkeer over de grenzen.

Voor het transport van materieel had een geweldige omvang aangenomen. Tot op de laatste spijker berustte vrijwel alles op Duitse import. De Russen leverden alleen de grondstoffen (steen en hout). Deze soort transporten gaf nog de minste problemen. Anders was het met het gehele jaar durende vervoer van opleidings- en oefenmate-

rieel van Duitsland naar Rusland v.v. Dat was een gecompliceerd probleem. Polen viel als transitoland af. Voor het transport over land stond daarom slechts de spoorlijn Königsberg-Kowno-Dünaborg-Smolensk-Moskou ter beschikking. Deze spoorlijn liep door Litouwen en Letland en dat betekende diverse grenscontroles. Dientengevolge beperkten de transporten over land zich tot de goederen die bij een normaal ruilverkeer onopvallend konden worden vervoerd. Luchttransport werd zelden ingezet en dan nog alleen voor bijzonder hoogwaardige goederen omdat bijna geen vrachtruimte ter beschikking stond.

Het zwaartepunt lag bij het transport over zee. Het overgrote deel van de goederen ging uit de vrijhaven Stettin naar Leningrad, maar ook dat kon niet zonder problemen. Zeer geheim en niet te camoufleren of gevaarlijk materieel als vliegtuigbommen en andersoortige munitie konden in Stettin niet worden geladen. Die goederen werden elders op met officieren bemande zeilboten geladen en „zwart” over de Oostzee gevaren. Op de terugweg waren de problemen van andere aard. Zo moesten de lijken van bij Lipesk neergestorte vliegers in kisten worden verpakt en als machineonderdelen worden ingeklaard. Met hulp van omgekochte of in vertrouwen genomen douanebeambten werden ze de vrijhaven Stettin uitgesmokkeld.

De camouflage van het personenverkeer was eveneens tot in de kleinste details geregeld. Alle officieren die langere tijd in Rusland moesten verblijven namen officieel ontslag uit de militaire dienst en werden uit de naam- en ranglijst verwijderd. Zelfs de naaste verwanten mochten over de eigenlijke gronden van ontslag niet worden geïnformeerd. Terugkeer in de dienst werd weliswaar toegezegd, maar een wettelijke aanspraak daarop bestond niet. In géén geval kon zo'n terugkeer met gerechtelijke stappen worden afgedwongen. Hierin lag natuurlijk een groot persoonlijk risico. De reis werd met echte passen en geldige visa gemaakt. Slechts de namen en beroepen waren vals. Zelfs de kleding was naar individuele snit gemaakt om toevallige civiele uniformiteit te vermijden. De terugreis werd gedeeltelijk op dezelfde wijze of gedeeltelijk in grotere groepen op Russische vracht/passagiersschepen vanuit Leningrad gemaakt. Die wijze van transport vermeid welis-

waar twee transitolanden, maar droeg het gevaar in zich dat men in Duitse havens werd gecontroleerd. Ook hierop had men wat gevonden: 's nachts ziet niet iedereen wat er gebeurt. . . Beslissend voor de geheimhouding in Rusland zelf was het werk van „Z Mo”. Zij was het geheimzinnige schakelapparaat van het Duitse leger in Rusland. „Z Mo” regisseerde niet alleen de materieeltransporten of voorzag in andere behoeften, maar oefende tevens de veelzijdige functie van „reisbureau” uit. Vanaf het moment van aankomst tot het moment van vertrek werden bezoekers van hieruit volledig verzorgd. Het reisbureau was tevens knooppunt van een geregelde koeriersdienst tussen de Duitse steunpunten en het moederland. In al haar veelzijdige arbeid werd „Z Mo” door de Russische autoriteiten welwillend ondersteund. Al deze camouflage is vrijwel tot het laatst toegepast. Wel moest in augustus 1926 generaal von Seeckt aftreden. De socialistische afgevaardigde Scheidemann had op de militaire samenwerking tussen Duitsland en Rusland kritiek uitgeoefend. Naar aanleiding daarvan verschenen in enkele Duitse kranten en in de „Manchester Guardian” enkele artikelen. De „handelsfirma's” werden daarop ontbonden. Het luchtvaartprogramma ontwikkelde zich echter ongehinderd verder.

Einde militaire samenwerking

Met de geboorte van het Derde Rijk op 30 januari 1933 werden de politieke en psychologische fundamenten afgebroken waarop tien jaar met Rusland was samengewerkt. Zomer 1933 gaf Hitler het bevel tot liquidatie van alle militaire contacten met Moskou. Onderhandelingen over de overgave/overneming begonnen direct. Na veel gepraat kwamen de onderhandelingscommissies overeen dat de Russen de gehele infrastructuur en bijna 50 Fokker D-XIII vliegtuigen mochten houden. Overigens was de toestand van de toestellen zodanig dat die toch al niet meer naar Duitsland konden worden overgevoerd. Lipesk had opgehouden te bestaan; althans voor de Duitsers. De winst voor het Rode leger lag voornamelijk op theoretisch gebied, voor de Duitsers meer in het praktische.

Hiermee werd de voorwaarde geschapen voor de opbouw van een nieuwe luchtmacht. Reeds luttele jaren later kwam dat de Duitsers goed van pas.

Slotbeschouwing

Duitsland en Rusland waren verslagen landen, in economisch en militair opzicht leeggebloed. Rusland zat bovendien nog met de puinhopen van een revolutie. Om het vege lijf te redden gaven de Russen zich over aan een wurgvrede met Duitsland. De Duitsers werden op hun beurt onderworpen aan het verdrag van Versailles, een verdrag dat Duitsland te veel liet om te sterven en te weinig om te leven. In militair opzicht moesten beide landen hun legers opnieuw inrichten, waarbij aan Duitsland sterke beperkingen waren opgelegd.

Reeds vroeg werden economische onderhandelingen geopend, waarin ook al vrij snel een militair element sloop. Berlijn was vanwege het beruchte art. 116 van het verdrag van Versailles wel op Moskou aangewezen. Uitvoering van dat artikel moest worden voorkomen. Moskou had weinig op met het door het westen voorgestelde consortium. Het zou economische en daarmee tevens politieke lijfeigenschap hebben betekend. Door de weigering van de agressieve Fransen de kwestie van de herstelbetalingen op de handelsconferentie in Genua ter discussie te stellen, werd een kans gemist in Europa financiële orde op zaken te stellen. De twee vertwijfelde landen, beide in overlevingsstrijd gewikkeld, werden in elkaars armen gedreven.

Niet zozeer de inhoud van het verdrag wekte commotie als wel het feit dat een verdrag was gesloten tussen twee totaal verschillende maatschappelijke stelsels, tussen een democratie en een stel bandeloze „koningsmoordenaars”. In de communistische geschiedschrijving wordt het verdrag dan ook als een voorbeeld van coëxistentie tussen maatschappelijke systemen genoemd.

Dat het tot militaire samenwerking kwam, kan verbazing wekken, maar die samenwerking lag in zekere zin in het verdrag van Versailles opgesloten. Duitsland was nog altijd een volk van ruim 60 miljoen zielen. Het had op den duur niet zonder defensie kunnen blijven. Ondanks de bepalingen van Versailles had vroeg of laat iets moeten worden ondernomen om de verdediging van Duitsland efficiënt te organiseren. De troepenmacht van 100.000 man was nauwelijks voldoende om binnenlandse onlusten de kop in te drukken. De westelijke mogendheden — Frankrijk voorop — lie-

ten dat niet toe. Wat lag er meer voor de hand dan met de eveneens geïsoleerde, nooddruffige Russen tot overeenstemming te komen? Dat alles heeft op zich met onbetrouwbaarheid weinig van doen; het kan de landen bezwaarlijk worden kwalijk genomen. Wel verdient het de kwalificatie onberekenbaar. Maar op dit waardeoordeel heeft niet alleen Duitsland recht. Het geldt mutatis mutandis voor elk (staats)lichaam: de wil tot overleven is een katalysator en genereert onberekenbare acties.

Het is verleidelijk de Duitse houding in het perspectief van de historische continuïteit te plaatsen. Een uitspraak doen over een Duitse wending richting Moskou heeft slechts voorspellende waarde en is even valide als een tegengestelde bewering. Buitengewone omstandigheden kunnen toch weer ertoe nopen. De ontredderde Sovjet-Unie vecht na ruim 70 jaar heil en zegen van het socialisme weer (of nog steeds?) om te overleven. Zij heeft veel kennis en kapitaal nodig. De economische reus Duitsland kan haar daaraan helpen en is daarvoor ook bereid. De Sovjet-Unie heeft geen bezwaren meer tegen hereniging van de twee Duitslanden. Die vrij snelle instemming met hereniging

zou kunnen zijn gebaseerd op de economische nood.

Evident is dat opvattingen en omstandigheden in de Bondsrepubliek veranderen. De geopolitieke waarde van een bondgenootschap met landen op een ander continent is snel aan het verminderen en staat — hoewel niet officieel, maar als een soort veenbrand — ter discussie. De omgang met bondgenoten is killer geworden in dit „wapenplatform van het westen” dat, hoewel het Europa’s grootste economische macht is, in soevereiniteit sterk is beperkt en zelf nauwelijks beslissingsbevoegdheid heeft in zaken als laagvliegen, vetorecht over raketten en Amerikaanse, Russische, Britse en Franse militaire missies in de Bondsrepubliek.

Elke beschouwing over een toekomstig Duits handelen is slechts speculatief, maar met de wetenschap dat een samenwerkingsverband tussen de twee maatschappelijke stelsels reeds eerder heeft bestaan en dat dit de wereld reeds tweemaal in deze eeuw versted heeft doen staan, kan bij een eventuele derde keer niet worden gezegd: „Nee maar, is dat even schrikken, nooit geweten dat dit kon!”.

Literatuur

- A. Anderle — Der Vertrag von Rapallo, eine nationale Chance. *Z. Geschichtswiss.* (1962)(10).
- K. D. Erdmann — *Die Weimarer Republik*. München (1980).
- K. D. Erdmann — Deutschland, Rapallo und der Westen. *Viertelj.-H. Zeitgesch.* (1963)105-165.
- H. Grieser en K. D. Erdmann — Die deutsch-sowjetischen Beziehungen in der Zeit der Weimarer Republik als Problem der deutschen Innenpolitik. *Gesch. in Wiss. u. Unterricht* (1975)(7)403-525.
- D. Geyer — *Die russische Revolution*. Göttingen (1980).
- S. Haffner — *Der Teufelspakt. Die deutsch-russischen Beziehungen vom Ersten zum Zweiten Weltkrieg*. Zürich (1988).
- H. Molloy Mason — *The rise of the Luftwaffe*. New York (1972).
- T. H. Schieder — Die Entstehungsgeschichte des Rapallo-Vertrages. *Hist. Z.* (1967)(204)545-609.
- H. Speidel — Reichswehr und Rote Armee. *Viertelj.-H. Zeitgesch.* (1953)9-45.

W. Froger

kapitein der infanterie

Enkele beschouwingen over de moderniseering van het leger

*** Beschouwingen over de modernisering van de krijgsmacht zijn niet nieuw, zoals onderstaand artikel uit juni 1919 bewijst (MS 88(1919)(6)355). Het aardige van deze bijdrage is bovendien dat ook aandacht is besteed aan het „leiding geven”, vandaar dat wij een herdruk de moeite waard oordelen.

Red.

Vele begrippen, die thans verkondigd worden als nieuw en passend in een modern leger, zijn absoluut niet nieuw, doch geven slechts aan, hoe men als mensch tegenover mensch moet staan. Vandaar dat zeer vele chefs die beginselen reeds tijden lang toepassen. Het nieuwe is echter, dat die begrippen thans officieel gesanctioneerd worden, terwijl men een kleine 20 jaar geleden zeer veel kans had op een onaangename opmerking zoodra men die begrippen in het openbaar verkondigde.

In een voordracht, die ik 23 en 25 Januari 1907 hield voor officieren van het korps, waarbij ik diende, zeide ik o.a.:

Voor een toekomstigen oorlog is het absoluut onmogelijk de handelingen voor verschillende gevallen als axioma's vast te stellen. Er bestaat slechts één axioma en dat luidt: dat de overwinning nooit uitsluitend afhankelijk is van de vormen die de troep aanneemt, noch van de bekwaamheid der aanvoerders, maar in hoofdzaak van het gehalte, het zedelijk peil, den vasten wil van het volk — i.c. het Leger — om te overwinnen en zich op te offeren voor het vaderland. Waar dus in den strijd voor het vaderland egoïsme behoort te zijn uitgesloten en een beroep wordt gedaan op de edelste gevoelens van den mensch, wat moeten wij dan zeggen van art. I van het „Reglement op den Inwendigen Dienst der Infanterie”, waarvan de inhoud een absoluut egoïsme predikt.

In onze voorschriften wordt niet veel over moraliteitsbeginselen gesproken, maar laat dan wat daarover geschreven staat goed zijn.

Waarom moet de officier den mindere goed behandelen? Omdat hij aan de dapperheid en ge-

hoorzaamheid van dien mindere zijn roem te danken zal hebben.

Ziedaar een volkomen egoïsme als basis van alles. Het hoofddoel in den oorlog bestaat niet in de zucht om schitterende daden te verrichten.

Naar aanleiding van het vorenstaande werd mij gezegd: „Schrijvers opvatting omtrent het artikel is onjuist. De inhoud van dat artikel, waarin uitdrukking wordt gegeven aan den schoonen wensch van onze Koningin, wordt daardoor verkracht. Schrijver geeft blijk, dat hij het artikel niet begrijpt.”

Als gevolg van deze opmerking constateerde ik, dat art. I Inw. Dienst geen uitsluitend Nederlandsch artikel is, doch dat in buitenlandsche Reglementen op den Inwendigen Dienst woordelijk hetzelfde is neergeschreven. Het heeft dus vermoedelijk zijn oorsprong in de Napoleontische tijden, toen de moreele principes niet altijd even zwaar wogen.

In mijn voordracht wilde ik er op wijzen, dat roem geen *doel* mag zijn. Wanneer we zien, hoe de Japanners in den Russisch-Japanischen oorlog overwonnen, omdat zij hun wil, hun verstand, hun hart, ja alles, ter beschikking stelden van hun vaderland, hun keizer, hun God, niet om *roem* te behalen, maar om hun vaderland, hun keizer, hun God zelve, dan treft het, dat elders roem als drijfveer tot plichtsbetrachting wordt genoemd.

Ook de ware Nederlander strijdt niet om roem te behalen, maar offert zich op voor zijn vaderland en koningin, omdat het *zijn* vaderland en *zijn* koningin is. Hij heeft geen bijoogmerken voor roem of eer, maar slechts zijn plicht als Nederlander voor oog. Worden er dus beschouwingen gegeven, dan moeten die berusten op een moreel goed beginsel.

In de practijk van den oorlog zal een chef, uit een utiliteitsoogpunt, allicht werken op roem, eerzucht, heerschzucht, jaloezie, op wraak, ja op alle hartstochten van den mensch, maar niemand zal zeggen, dat zulks moreel hoog staat.

Ik wensch thans de aandacht te vestigen op een schrijven van den president der officiersvereeniging der stad Bern aan het centraal bestuur van de vereeniging der Zwitsersche officieren, waarin wordt gezegd, dat het zaak is voor de officieren een studie te maken betreffende ontwapening, volkerenbond, wel of geen algemeene weerplicht, democratisering van het leger, aanpassing van de militaire organisatie en troepenindeeling aan de oeconomische kracht van het land, onderzoek van vroeger beproefde en van de nieuwe opleidingsmethoden, mededeelingen van de eigen ervaringen uit den actieven dienst of van die welke in de oorlogvoerende landen zijn opgedaan.

Dit alle zijn vraagpunten en eischen, die in de naaste toekomst moeten worden beantwoord en vervuld en waarbij niet alleen de overheid, doch ook de officieren reeds nu hun standpunt moeten innemen. Hierbij komen natuurlijk slechts die oplossingen in aanmerking, waarbij het zelfstandig bestaan van den Staat verzekerd blijft. Zooals vanzelf spreekt zal de oplossing van die vragen afhangen van het geld, dat de Staat in de toekomst voor het Leger beschikbaar kan stellen, nog meer echter van den weerbare geest der burgers. Deze te onderhouden en op te kweken blijft de voornaamste taak van de Zwitsersche officieren. ▷

Tot oplossing der vragen wordt dan voorgesteld een commissie van officieren in het leven te roepen, die de grondslagen opstelt voor de verschillende onderwerpen. Deze grondslagen worden in alle afdelingen van de Zwitsersche officiersvereniging besproken, waarna de afdelingen een verslag uitbrengen van die bespreking bij het comité, dat voor publicering en verspreiding der denkbeelden zorg draagt en zich daartoe in verbinding stelt met uitgeverij en redacties van militaire tijdschriften. Verder geeft het schrijven aan op welke wijze door de kantonnale officiersvereniging in den Divisiekring de leden van de centrale commissie gekozen worden, hetgeen voor ons van minder belang is.

Tot zoover het Zwitsersche voorstel. Mij dunkt, dat een werken in die richting ook voor ons aanbeveling zou kunnen verdienen.

In hoofdzaak wordt er thans gewerkt om de omgeving en de behandeling van den soldaat te moderniseeren, doch ook andere zaken zijn voor moderniseering vatbaar. Men moet op zijn hoede wezen, dat men in een bepaalde richting niet gaat overdrijven. Zooals een soldaat zich uitdrukte: „sinds de Novemberdagen heb ik het gevoel, dat men zoo dankbaar is, als ik maar een beetje mijn zaken doe, dat er dan dadelijk iemand met een kistje sigaren achter mij staat om een sigaar te presentereen” geeft te denken. Het groote gevaar van de moderne richting ligt in de verkeerde toepassing door menschen, die van die richting geen begrip hebben of niet in staat zijn haar in practijk te brengen. Het ijzeren regiment is voor zwakke chefs veel gemakkelijker, daarbij hadden zij een vaste lijn, nu zijn zij hun roer kwijt.

De tijd van *Wilhelm Tell* is lang voorbij, het zijn niet meer sterren en strepen, die imponeeren. Het eenige gezag, dat recht van bestaan heeft, is het gezag, gebaseerd op de moreele meerderheid van den hoogstaanden mensch. Een hoogstaand mensch is op-

recht, boezemt zijn troep vertrouwen in en maakt dat de menschen zich aan hem hechten. Een chef, van wien de troep zegt: „staan wij voor den vijand, dan is de eerste kogel voor hem”, is ongeschikt voor zijn taak. Geacht worden door den troep, gaat volstrekt niet samen met een zeker „laissez aller”, met een oogluikend toelaten, dat van de voorschriften wordt afgeweken of wel met een sukkelachtige goedheid. Hiermede tracht de zwakke, luie broeder, die zich in de zoogenaamde moderne richting niet tehuis gevoelt, zich bemind te maken (wat hij niet wordt) en soesa te voorkomen (wat hem niet gelukt), doch hij helpt den troep en zich zelve in het moeras. Een flink optreden gaat volstrekt niet gepaard met een doorlopende hardheid en ruwheid; nauwkeurigheid in details kan best bestaan zonder dat het vitten wordt, een meerdere kan openhartig met zijn ondergeschikten omgaan, zonder dat hij laf of grof wordt.

Veel wordt er tegenwoordig geschetterd over „moderniseering” maar het oordeel van een verstandig mensch kan wel worden overschreeuwd, doch niet vernietigd.

Voorts moeten wij bedenken, dat velen, die roepen om ontwapening, afschaffing van het leger, dit niet doen uit idéalistische motieven, doch uit gewetenloos eigenbelang en onkunde. Zij wenschen geen gezag boven zich te erkennen, noch zich te onderwerpen aan een plicht, die zij zich niet zelf opgelegd hebben.

Iedereen is er thans van overtuigd, dat men moet opvoeden en vormen en niet africhten. Zijn daarmede de gegevens, die tot onze beschikking staan, ter beoordeeling van kader en minderen, in overeenstemming? Mij dunkt van niet. Van den man wordt slechts een lijst aangehouden van zijne straffen, terwijl uit geen enkele aantekening blijkt, wanneer hij zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt. Ik had daarom bij mijn compagnie reeds ingevoerd, dat bijzondere tevredenheidsbetui-

gingen of verdienstelijke daden met potlood moesten worden vermeld op het strafregister van den man. Wat het straffen van oudere officieren en onderofficieren betreft, kan dit in het algemeen alleen nadeelen met zich brengen.¹ Straffen dienen om den persoon te verbeteren. En gelooft men nu heusch, dat men dit bij een oudere officier of onderofficier bereikt? Heeft een ouder officier of onderofficier het zoo erg gemaakt, dat hij strafschuldig is, dan is hij, in het algemeen, ongeschikt voor zijn betrekking en moet den dienst uit. Straft de Chef iemand om zich te dekken, daar de zaak van hoogerhand „*ter afdoening en om bericht*” in zijn handen is gesteld, dan worden er handelingen verricht, die ik niet wensch te qualificeeren.

Sommige chefs meenen, dat als de man of de troep iets bijzonder goed heeft gedaan, zij daarvoor dan geen tevredenheidsbetuiging moeten geven, omdat het slechts vervullen van een plicht is. Mijns inziens volkomen onjuist. Het is zoo'n kleine moeite en het doet den troep zoo aangenaam aan, wanneer een chef zegt: „Jongens, dat is goed geweest”. De chef moet royaal zeggen: „dat is goed” of „dat is slecht geweest”, en niet in vage termen beweren: „dat zou beter kunnen”, of „er is nog een massa te doen”. Dit brengt ontmoediging te weeg in plaats dat het verlangen ontstaat het beter te doen. Men moet zorgen, dat er bij de menschen als het ware een wedstrijd ontstaat wie het best zijn zaken doet, waartoe aanmoediging en onpartijdig uitgedeelde belooningen het beste middel zijn. Het moet niet mogelijk zijn, dat de mindere een oogenblik van den meerdere denkt, dat hij meer neiging tot straffen dan tot beloonen heeft. Maarschalk *Bugeaud* heeft zoo juist gezegd:

Qu'après chaque service exigé du soldat, il ne failait pas lui marchander son pication d'avoine. La

¹ Theoretisch kan het straffen van oudere officieren en onderofficieren niet afgeschaft worden.

sanction naturelle et immédiate de tout devoir bien rempli doit être la récompense.

Het beste deel van het succes van Napoleon moet worden toegeschreven aan zijn buitengewone kennis van het menselijk hart en van zijn buitengewone gave bij een ieder de gevoelige snaar te ontdekken en deze te doen trillen. In het algemeen moet men fouten trachten te voorkomen in plaats van er voor te moeten straffen. Een grote paedagogische strekking lag in de dagelijksche begroeting door elken chef in Rusland van zijn troep, een begroeting, die door den troep beantwoord werd. Zoo ook de belofte van den troep om het nog beter te doen, wanneer na een inspectie of oefening een tevredenheidsbetuiging was ontvangen.

In bovenaangegeven lijn doorgaande is het m.i. niet goed telkens, wanneer een fout wordt gemaakt, met felle scherpe nota's te werken, waardoor iedereen kopschuw wordt, de chef zich gehaat maakt en de goede geest bij het korps naar den kelder gaat. In dezelfde foutieve lijn ligt de onwelwillende kritiek bij oefeningen. Er worden hierdoor drafzitters en onverschilligen gekweekt. We moeten in het leger geen menschen hebben, die er het bijltje bij neerleggen en die er langzamerhand de voorkeur aan geven in te sluimeren onder den zwaren administratieven deken. Juist in dezen tijd met vaak geringe waardeering voor het leger en treurige promotievooruitzichten moeten alle krachten worden ingespannen om bij kader en officieren de energie er in te houden. Hoe willen zij anders, wat men eischt, goede opvoeders zijn? Von Woyde schrijft aan dat doorlopend geven van afkeuringen en onaangename kritiek bij oefeningen toe, dat de Russen in den oorlog zoo'n gering succes hadden. Hij herinnert in zijn ervaringen over het Russische garnizoensleven o.a. aan de krenkende, en iedere zelfstandigheid doodende, kritiek over ondergeschikten, waardoor vaak zoo menig jong officier het genoegen in

zijn beroep verliest, zoo menig compagniescommandant onzeker wordt in het nemen van zijn besluiten hetgeen hem in de oogen zijner ondergeschikten verlaagt. Hoe velen worden op den verkeerden weg gevoerd door het ontvangen van te veel afkeuringen. Hoe velen wordt alle lust in de zaak benomen, hoeveel goede wil wordt onderdrukt, hoeveel goede karakters worden bedorven en dat, waar zij het hoogste bezit vormen van ieder mensch, van iederen aanvoerder. Het gebrek aan initiatief en zelfstandigheid is dikwijls de vrucht van een benepen toepassing van de voorschriften en van een steeds gereedstaande kritiek.

Waar den onderaanvoerder de noodige zelfstandigheid ontbreekt, ligt de fout veelal bij de hoogere aanvoerders. In de „Revue Militaire Suisse” Februari '19 lees ik:

Commandant d'unités par une méticulosité exagérée mise dans certains détails on les a poussés à la traccassine, on leur a souvent enseigné le bluff et le truc, on leur a montré la punition et l'algarede comme les grands moyens.

Bij de bespreking van oefeningen moet de kritiek kalm, omzichtig en opbouwend zijn en zich bepalen tot het eenvoudig thema van de manoeuvre of oefening. Men moet zich losmaken van zijn vooropgestelde meening en deze zeker niet nemen als uitgangspunt van zijn bespreking. Ook wake men er tegen zich zelf te veel op den voorgrond te plaatsen en te trachten te schitteren ten koste van hem, die de oefening leidt.

De „Revue Militaire Suisse” van Februari j.l. zegt:

On a trop fait prévaloir le facteur intelligence, pas assez tenu compte du facteur caractère, beaucoup plus important. On a jugés nos officiers d'après des détails purement extérieures de leur activité, pas assez d'après l'ascendant réel qu'ils exerçaient sur leurs hommes. Autre méfait, celui d'encourager les ambitions militaires d'officiers, qui envisageaient l'avancement plus comme une satisfaction d'amour propre, que comme une raison de plus grand dévouement militaire.

Dat geleerdheid een twijfelachtig

ge maatstaf is om iemands geschiktheid als commandant in den oorlog te beoordeelen, is bekend.

Beaucoup d'esprit et de bon sens avec autant de caractère c'est le génie. Les deux premières de ces qualités font voir dans toute affaire le point capital, et la troisième fait employer toutes ses forces pour y arriver. Mais généralement plus on a d'esprit moins on a de caractère, l'esprit nous montrant le faible aussi bien que le fort de toute affaire, d'ou il arrive qu'il nous laisse irrésolu.” (Comte de Segur).

Napoleon schreef:

Votre lettre contient trop d'esprit. Il n'en faut point à la guerre. Il faut de l'exactitude, du caractère et de la simplicité.

Na de mobilisatie moeten wij zorgen niet meer in dezelfde fouten te vervallen van vóór de mobilisatie. Ik haal daarom het volgende aan uit de „Mission Sociale de l'officier”:

Nou pouvons citer bien des régiments ou l'autorité du capitaine n'est qu'un vain mot, on lui enlève la formation de ses cadres², on lui retire ceux qu'il a formés, on bouleverse ses programmes d'instruction en ordonnant, à tort et à travers des manoeuvres d'ensemble, on lui impose telle ou telle méthode. En un mot on étouffe en lui toute initiative personnelle.

Met de invoering van nieuwigheden is het verder zaak, dat wij niet bij voorkeur het buitenland nabootsen. Wat in ons land zelf wordt uitgevonden, deugt in den regel niet en het wordt eerst aanvaard als het van Frankrijk terugkomt of wordt geïmporteerd als „made in Germany”. Bij alle nieuwe groote zaken moeten wij nagaan of zij kunnen worden aangepast aan onze nationale eigenschappen, die weer gebaseerd zijn op de eigenaardigheden van onzen bodem. Een copie is altijd minderwaardig in de vergelijking met het origineel; laten wij dan ook trachten zooveel mogelijk onze originaliteit te bewaren. ▷

² De kaderopleiding bij de compagnie is ten zeerste aan te bevelen, althans wanneer het opgeleide kader in zijn nieuwen rang bij de compagnie blijft. Gebeurt dit niet, dan is centralisering een gebieden-eisch. Met de kroonsergeanten hebben wij voldoende leergeld betaald.

Van den Hollander kan men alles gedaan krijgen, mits men den man niet verveelt en hij dus overtuigd is, dat hij nuttigen arbeid verricht. Voorkom dus het nutteloos bezighouden.

Bij onze nabootsing gaan we soms verder dan het model. Zie het op den langen weg in den pas loopen van afdelingen — wat alleen mogelijk is bij kleine afdelingen, die zelfstandig marcheeren — dat tot een algemeen schijnvertoon en getel van commandanten aanleiding geeft, wanneer een hogere chef naar de afdeling kijkt. Pædagogisch is het een groote fout iets te vergen waaraan de hand niet kan worden gehouden. In Duitschland liep men, zelfs in de stad, slechts in den pas, als een eerbewijs moest worden gedaan, maar dan ook goed. Ik herinner mij nog, dat bij een of andere manoeuvre een vreemde attaché bij het begin der oefening zeide: „Comme ils marchent mal vos soldats”, maar 's avonds om 7 uur marcheerden zij nog, óók nog slecht, maar zij liepen en trokken goedsmoeds door een ven. Toen gaf die attaché zijn bewondering te kennen over den troep en betwijfelde of zijn landgenooten, na een dergelijken zwaren dag, nog met dezelfde goedmoedigheid bezielde zouden zijn. Had men die menschen niet in hun eigen gang laten loopen dan waren zij er nooit gekomen. Nu kwamen zij er in goede conditie.

Een Hollander loopt langzaam, gebogen en op pantoffels. Men kan hem dus nooit leeren in den korten oefeningstijd de vlotheid van den Franschman en de stramheid van den Duitscher. Hierin kan pas verandering komen zoodra de jonge man behoorlijk lichamelijk ontwikkeld in het leger komt.

In den kortst mogelijken tijd moet thans de redactie van reglementen, voorschriften en leidraden in overeenstemming met elkaar worden gebracht, zoodat iedereen weer weet, waar hij zich aan te houden heeft. Geen reglementen

of voorschriften doen samenstellen door commissies, maar elk reglement door één persoon, dan zit er lijn in. Een commissie kan zorgen, dat er overeenstemming tusschen verschillende reglementen en voorschriften bestaat. Nimmer mag een slaafsche toepassing der reglementen geveerd worden. Zij kunnen slechts middelen verschaffen, maar zijn ten slotte voor den werkelijken oorlog niet anders dan raadgevingen. De geest in alles moet ruimer zijn. De officier, die werkt en voor zijn opinie durft uitkomen moet geen wanhoopstrijd behoeven te beginnen tegen ingewortelde gewoonten. En het moet niet voorkomen, dat zijn actie in klusters wordt geslagen, doordat de letter van het reglement tegenover een meening wordt gesteld, die in den geest van het reglement doordringt en tracht harmonie te brengen tusschen het reglement en de eischen van het oogenblik.

De voorrede in het Belgische Velddienstvoorschrift 1911 „Un règlement ne peut dispenser personne d'avoir du coup d'oeil, du jugement et de la volonté, il donne les moyens de faire non la manière de faire” en ons punt 55 P.V.I. I: „Het voorschrift geeft de middelen aan, hoe men in vele gevallen tot het doel komen kan, niet hoe men altijd tot dat doel komen moet”, moeten voor oogen worden gehouden.

Laten wij de woorden hoog houden van *Benjamin Franklin* over de Hollandsche Republiek:

In love of liberty and bravery, in the defense of it, she has been a great example. . .

en laten wij niet teren op hetgeen onze voorvaderen presteerden, want:

The man who has nothing to boast of but his illustrious ancestry, is like a potato: the only good belonging to him is underground.

Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . .

Hoewel werkzaam in de „verdachte” hoek, de accountancy, ben ik evenals prof. Teitler in zijn boven genoemde artikel (*MS 159(1990)(8) 339*) van mening dat in de krijgsmacht effectiviteit zwaarder weegt dan de efficiëntie. Overigens geldt deze regel niet alleen voor de krijgsmacht. Schrijver gaat echter m.i. te eenvoudig voorbij aan een harde overheidsrealiteit: het politiek bepaalde uitgaveniveau. Bij een krap defensiebudget leidt de inefficiëntie van het ene krijgsmachtonderdeel immers vrijwel automatisch tot een gebrek aan fondsen/middelen die nodig zijn om een optimale taakvervulling door andere krijgsmachtonderdelen te waarborgen. Het eind-effect is een niet optimale effectiviteit van de totale krijgsmacht. Het is dan ook te eenvoudig effectiviteit en efficiëntie te zien als grootheden die elkaar niet beïnvloeden.

Overkill in de defensieorganisatie is inefficiënt. In dit verband zal weer de vraag uit voetnoot 3: *How much is enough?* moeten worden gesteld. Juist in deze tijd van krimpende budgetten is het m.i. zaak door een zorgvuldige afweging van overigens moeilijk meetbare effectiviteit en eenvoudiger kwantificeerbare efficiëntie, een defensieorganisatie op te bouwen, waarin een optimale, aan het tijdsbeeld aangepaste slagkracht behouden kan blijven. In dit proces heeft ook (militaire) bedrijfskunde haar plaats.

Een goed voorbeeld van de wijze waarop bevordering van efficiëntie van de defensieorganisatie tot stand

kan komen is te vinden in het artikel van Ikol J.F.W. van Angeren (MS 159(1990)(8)364) dat ik beschouw als een oproep om de achterdocht tussen de krijgsmacht delen te laten varen en zich open te stellen voor integratie (met wellicht synergetische effecten). Een oproep die m.i. getuigt van durf en visie!

A. BEZEMER r.a., Ikol KLU

Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . . (2)

Met interesse, maar zo nu en dan ook met verbazing, heb ik kennis genomen van bovengenoemd artikel van prof. dr. Teitler. Zonder vooruit te willen lopen op mijn conclusies . . . de auteur verschaft zich enig krediet bij de lezer (althans zeker bij mij) door aan de titel toe te voegen „een onorthodoxe beschouwing”. Prof. Teitler neemt afstand van de bedrijfsmatige benadering die naar zijn mening intrede in de krijgsmacht heeft gedaan. Hij acht het de taak van de militair de „verbruikersmentaliteit” te koesteren. In een periode van afnemende defensiebudgetten, waarin de leiding van de krijgsmacht met de regelmaat van de klok de mensen in de organisatie oproept een bijdrage te leveren aan het verminderen van de exploitatiekosten, komt een dergelijke opstelling vreemd over. Schr. stelt dat inefficiënt optreden van een eenheid in vredestijd op zich niets zegt; bepalend is het optreden onder oorlogsomstandigheden. In zijn algemeenheid kan ik die stelling onderschrijven, maar niet in de context waarin de auteur ze plaatst. Een van de grondbeginselen van het

gevecht is het economische gebruik van de middelen. Dat principe dient niet alleen in oorlogs- maar ook in vredestijd onverkort te worden toegepast. Een juiste toepassing in vredestijd zal leiden tot efficiënt ge- en verbruik, te meer omdat het keuzevraagstuk en de tijd/ruimtefactoren in vredestijd een andere dimensie hebben dan in oorlogstijd. Efficiënt gebruik zal naar mijn mening het operationele optreden in vredestijd niet beperken.

Het aankweken van een „verbruikersmentaliteit” in vredestijd leidt ook tot negatieve effecten. Het doet m.i. afbreuk aan zowel de zelfdiscipline als de discipline in haar totaliteit binnen de eenheid. In de ergste gevallen kan dat zelfs leiden tot disfunctioneren van de eenheid. De „verbruikersmentaliteit” kan ertoe leiden dat de zorg voor het materieel, en daardoor de inzetbaarheid, wordt aangetast. Tevens opent ze de weg om te kiezen voor technocratische oplossingen, die worden bepaald door de wet van de grote getallen i.p.v. door gezond leiderschap.

De zorg voor het materieel als tegenhanger van de „verbruikersmentaliteit” heeft als resultaat dat het aantal vermissingen en beschadigingen vermindert. Jaarlijks zijn daarmee miljoenen gulden gemoeid, die ten laste komen van de exploitatiekosten en de beschikbare ruimte voor investeringen verkleinen.

De bedrijfskunde pretendeert m.i. niet een oplossing te hebben voor alle problemen van de militaire manager. De verwachtingen van de auteur zijn op dat punt te hoog gesteld. Het gaat om het juist toepassen van de verschillende disciplines (psychologie, sociologie en bedrijfskunde), die de militaire leider in vredes- en in oorlogstijd ten dienste staan.

Mijn conclusie moge duidelijk zijn: „bedrijfsmatig denken” is niet de tegenpool van „operationeel denken”. Dat betekent niet dat ik pleit voor een „kruideniersmentaliteit”, maar voor het toepassen van de „beginselen” (ook die op het gebied van het bedrijfsmanagement) binnen de „gegeven omstandigheden”.

Met vooruitziende blik schreef prof. Teitler in zijn artikel:

Over de aftrek die zo'n boodschap vindt hoeft men zich geen illusies te maken. Gebrek aan populariteit hoeft echter geen reden te zijn zendingswerk te staken.

In de afgelopen jaren is bij de herziening van het onderwijs aan de KMA en, naar ik aanneem, ook op het KIM, een ruime plaats ingeruimd voor de „bedrijfswetenschappen”. In dit verband rijst dan ook de vraag onder wie het zendingswerk moet worden bedreven.

M. VAN DEN DOEL, Ikol int

Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . . (3)

Het is interessant de discussie te volgen over effectiviteit en efficiency die af en toe binnen de krijgsmacht wordt gevoerd. Ze staat o.a. centraal in het artikel van prof. dr. Teitler. Ook merk ik dat deze kwestie bij veel militairen leeft, als een vergelijking tussen het, van lieverlede meer en meer als superieur ervaren, bedrijfsleven en de krijgsmacht wordt gemaakt. (Het is omgekeerd overigens grappig te constateren dat het bedrijfsleven — met name de marketing — nog wel eens te rade gaat bij de theorie van het oorlog voeren!) Vaak is de gedachte dan — ik chargeer enigszins — dat er een tegenstelling bestaat tussen effectiviteit en efficiency en dat in het bedrijfsleven de efficiency centraal staat, maar dat de krijgsmacht met zo iets triviaals niet uit de voeten kan, want daar gaat het immers om effectiviteit: de oorlog moet worden gewonnen!

Persoonlijk geloof ik niet zo in de tegenstelling tussen effectiviteit en efficiency. Ook beschouw ik de daarvoor geconstrueerde tegenstelling tussen bedrijfsleven en krijgsmacht als ongelukkig. Ik zou de krijgsmacht heel gewoon als een bedrijf willen beschouwen. Weliswaar als een wat bijzonder bedrijf, maar in wezen is elk bedrijf bijzonder, door de aard van het productieproces, de marktform of de soort goed/dienst die wordt geleverd. ▷

In elk bedrijf (en niet alleen binnen de krijgsmacht) staat m.i. de doeltreffendheid centraal. Simpel gezegd: General Motors wil auto's maken die goed verkopen, PSV wil kampioen van Nederland worden, de waterleidingmaatschappijen zorgen ervoor dat er goed drinkwater uit de kraan komt, de dokter wil de mensen beter maken en zo is er ook een dienstverlenend bedrijf dat zorgt voor onze veiligheid en vrijheid.

Dat het in het bedrijfsleven erom gaat bepaalde produkten of diensten te produceren tegen zo gering mogelijke kosten heeft te maken met de aard van ons economische systeem. De concurrentieprikkels zorgt daarvoor: uit puur lijfsbehoud moeten bedrijven wel ervoor zorgen dat de kloof tussen opbrengsten enerzijds en kosten anderzijds zo groot mogelijk is. Ook de krijgsmacht moet met kosten en opbrengsten rekening houden al zijn die vaak niet zo goed kwantificeerbaar als in het bedrijfsleven. Enkele voorbeelden op verschillende niveaus.

1 Een oorlog wordt m.i. niet koste wat kost gevoerd. Ik hoop althans dat er een rationele afweging plaatsvindt tussen de beoogde voordelen enerzijds en de kosten t.g.v. materiële destructie en menselijk leed anderzijds.

2 Als het gaat om de werving van beroepspersoneel probeert men natuurlijk in de eerste plaats mensen te werven met effectief leiderschapsgedrag, maar tevens zal men trachten mensen te vinden die de gestelde doelen op een voor de organisatie en het personeel zo voordelig mogelijke wijze weten te bereiken.

3 Bij materieelaanschaf gaat het m.i. ook om effectief materieel tegen zo gering mogelijke kosten. In een oorlogseconomie is dat evident: dan kun je er meer van produceren. Dat geldt echter ook voor een vrede-economie: effectiviteit levert de economische ruimte voor nieuw beleid, zoals investeringen in betere arbeidsomstandigheden of in de research.

4 In het gevecht gaat het n.m.m. ook om doeltreffendheid en doelmatigheid, d.w.z.: het gestelde doel bereiken met zo weinig mogelijk personele en materiële verliezen.

Er zijn ongetwijfeld betere voorbeelden te bedenken dan deze. Ik heb slechts getracht aan te geven dat effectiviteit niet zonder doelmatigheid kan. Het zijn twee begrippen die bij elkaar horen. Ook in de krijgsmacht. Dat de aandacht voor efficiency binnen de krijgsmacht minder nadruk heeft gekregen komt m.i. niet zozeer door de aard van het bedrijf, zoals prof. Teitler beweert, maar veeleer door de marktform, ofte wel het feit dat Defensie een monopolist is, die zich dankzij de overheid niet bezorgd hoeft te maken over de concurrentiepositie.

Toch kan geen enkel bedrijf, ook niet een overheidsmonopolist als onze krijgsmacht voor wie het vrije marktprincipe niet geldt, het zich n.m.m. permitteren niet alert te zijn op zijn al dan niet doelmatige wijze van werken. (In een parlementaire democratie is dat nog duidelijker dan in een dictatuur.) Als de inwoners van een land zich gaan afvragen of de prijs die ze voor hun krijgsmacht moeten betalen niet veel te hoog is in vergelijking met de voordelen die hun krijgsmacht oplevert, zullen ze politieke druk gaan uitoefenen om hetzij die krijgsmacht efficiënter te laten werken, hetzij ze te laten inkrimpen.

Ten slotte meen ik dat het goed is dat onze krijgsmacht niet ophoudt bij het trachten heel doeltreffend en doelmatig te werken, maar ook moeite wil doen dat te laten zien. Een dergelijke vorm van public relations heeft m.i. twee voordelen: het bedrijf blijft aantrekkelijk voor personeel dat zich aangetrokken voelt tot een moderne, bedrijfsmatige aanpak, hetgeen de doelmatigheid op zich weer stimuleert en waardoor de Nederlandse belastingbetaler wordt gesterkt in de gedachte dat zijn geld een zo groot mogelijke bijdrage realiseert op het gebied van de internationale veiligheid en vrijheid.

R. DE GRAAF, leerling OCO

Wie zich aan het bedrijfsleven spiegelt . . .

Uit de reacties van de heren Bezeimer en Van den Doel spreekt de bereidheid mij in mijn betoog een eindweegs te volgen. Voorbij een bepaald punt echter zou ik mij aan overdrijving schuldig maken. Wie mij dan toch blijft nalopen, berokkent de krijgsmacht schade. Dit geschiedt of door in ongedisciplineerd gedrag te vervallen, of door voorbij te gaan aan een politiek bepaald uitgavenniveau. Hiertegenover houd ik twee dingen vol. Ten eerste dat de militair in vredetijd moet leren dat in oorlogstijd de kans op een groot-schalig materieelverbruik groeit. Ten tweede dat aan genoemd verbruik enkele positieve gevolgen zijn verbonden. De vraag luidt vervolgens hoe de militair die kans tegemoet dient te treden en een afweging moet maken tussen de positieve en negatieve nasleep van zijn reactie. Mij dunkt, dat — door deze vraag nú te stellen — het mogelijk moet zijn die negatieve gevolgen op te vangen, althans te verzachten.

Het betoog van de heer De Graaf zal ieder in zéér grote lijnen wel kunnen onderschrijven. Wel teken ik aan niet te hebben beweerd dat efficiëntie binnen de krijgsmacht minder nadruk zou krijgen (dan in bedrijven). Toch wil ik tegen De Graaf inbrengen, dat wie de militaire organisatie ziet als een enigszins bijzonder bedrijf, scherp moet aangeven waaruit dat bijzondere bestaat. Daarover handelde mijn artikel. Daarover gaat zijn ingezonden mededeling niet.

prof. dr. G. TEITLER,
hoogleraar KIM

Uncertainty and control

Future Soviet and American strategy, door S. J. Cimbala, 183 blz. Uitg.: Pinter, Londen, 1990. Prijs: £ 28,-. ISBN: 0.86187.039.5

De Amerikaanse hoogleraar Stephen J. Cimbala publiceert met grote regelmaat boeken en artikelen over de nucleaire afschrikking. Terecht stelde J. F. W. van Angeren zich, in een bespreking van een eerder boek van de auteur (*MS 159*(1990)(5) 239) de vraag of elk van Cimbala's boeken wel nieuws bevat. Die vraag kan alleen met stelligheid worden beantwoord door iemand die al zijn werken heeft gelezen (bepaald geen geringe opgave). De lezer van slechts enkele van Cimbala's publikaties kan zich echter niet onttrekken aan de indruk dat het steeds om hetzelfde draait: hoe kan een conflict worden beëindigd dat is geëscaleerd tot en met het gebruik van nucleaire wapens? Welke mogelijkheden bestaan in de huidige strategieën voor deëscalatie? Ook in dit boek gaat schr. op die vraag in.

De theorie van de nucleaire afschrikking kan worden gekenmerkt als een filosofie, of misschien zelfs als een theologie. De juistheid van de theorie wordt bepaald door de mate waarin een persoon het uitgangspunt — een agressor wordt door het risico van zelfvernietiging afschrikt — wil aanvaarden. Dat uitgangspunt is gebaseerd op de gedachte dat het aangaan van een gewapend conflict een rationele handeling is, waarbij voors en tegens duidelijk worden afgewogen. De

geschiedenis leert echter dat oorlog geen rationele actie hoeft te zijn. Teneinde het risico van het uitbreken van een nucleair conflict als gevolg van irrationeel handelen te voorkomen, zijn door de kernmachten op de wapens geavanceerde beveiligingssystemen aangebracht en is veel aandacht besteed aan het besluitvormingsproces in tijden van oplopende spanning en crisis.

Cimbala richt zich in dit boek op de vraag welke instrumenten bestaan om, in het geval dat de afschrikking heeft gefaald en de inzet van (enkele) nucleaire wapens een feit is, de ontwikkelingen in de hand te houden en de totale vernietiging van de mensheid te voorkomen. Hij waarschuwt voor het oncontroleerbare karakter van elke oorlog. Daarbij haalt hij regelmatig von Clausewitz' magnum opus *Vom Kriege* aan. Deze wees immers op de frictie in de oorlog. Het begrip „frictie” in een oorlog kan worden vergeleken met Murphy's wet: wanneer iets fout kan gaan, dan gaat het fout. Schr. gaat in op de mogelijkheid van oncontroleerbare escalatie en vraagt zich af welke middelen zijn ontwikkeld om die tegen gaan.

Met het stellen van deze vraag raakt Cimbala aan een van de essentiële punten uit de afschrikkingstheorie, nl. de vraag of het risico van oncontroleerbare escalatie bijdraagt aan de afschrikking of daaraan juist afdoet. Enerzijds kan men stellen dat het risico van escalatie tot en met de totale vernietiging van de mensheid een agressor afschrikt, anderzijds kan men stellen dat het risico voor de verdediger zo groot is dat hij ondanks de agressie kan besluiten niet over te gaan tot het gebruik van nucleaire wapens en zich neer te leggen bij de eisen van de aanvaller. Een keuze tussen beide mogelijkheden is niet te maken. Het is de onzekerheid over de uitkomst die afschrikt. Met zijn conclusie dat veel te weinig wordt gedaan aan het controleerbaar houden van een escaleerend conflict gaat schr. voorbij aan dit gegeven.

De ondertitel van het boek, *Future Soviet and American strategy*, is niet

alleen ambitieus, de lezer treft ook weinig aan dat deze ondertitel kan rechtvaardigen. Het boek bevat vooral analyses van situaties uit het verleden. Bij de analyse van de Cubacrisis komt Cimbala zelfs tot de conclusie dat de gebrekkige informatie die beide partijen hadden over elkanders voorbereidingen en mogelijkheden de zaak ten goede kwam. Deze conclusie is aanvechtbaar. Onzekerheid in een situatie van grote spanning en druk op enkele personen kan immers leiden tot overhaaste besluiten van minder rationele aard. Zelfs in het hoofdstuk *Conclusions* gaat schr. niet echt in op de toekomstige strategieën van beide supermachten.

Welke is de waarde van dit boek? Die ligt in het feit dat hij de, reeds geïnformeerde, lezer dwingt zich vragen te stellen over zijn of haar eigen perceptie van de afschrikking. Cimbala's boeken bieden geen oplossingen en kant-en-klare recepten voor de toekomst. Zijn publikaties zetten aan tot nadenken over de theorie van de nucleaire afschrikking, een theorie die voortdurend moet worden getoetst aan de werkelijkheid omdat het voortbestaan van de mensheid ermee is verbonden.

drs. F. J. J. PRINCEN

Jaarboek 1989/90 Stichting Menno van Coehoorn

200 blz., geïll. Uitg.: Stg Menno van Coehoorn, Den Haag, 1990.

De Stichting Menno van Coehoorn is op 18 april 1932 opgericht; zij stelt zich tot doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten in Nederland en daarbuiten. In het laatste geval moet er sprake zijn van een Nederlands verleden. Vestingwerken worden door de Stichting gezien als „gedenktekens van geschiedenis, kunst en als natuurmonument”. Het jaarboek bevat de gebruikelijke verenigingsgegevens en me-

moreert, na een Inleiding, twee gebeurtenissen in 1989, t.w. het overlijden op 30 april 1989 van gen Robert Nicolas, 83 jaar oud, voormalig commandant van de École Supérieure Technique du Génie en in zijn jonge jaren medewerker bij ontwerp en bouw van de Maginotlinie, en de onthulling op 28 april 1989 van het gerestaureerde grafmonument van J. Blanken (1755-1838), door ir. J. van Dixhoven, voormalig directeur-generaal van Rijkswaterstaat en als zodanig een der opvolgers van Blanken. Deze laatste is voor de Nederlandse waterstaat en de ermee samenhangende militaire werken van groot belang geweest. Het grafmonument was sterk in verval geraakt en de Stichting heeft zich ingezet voor het herstel.

Pièce de résistance van het jaarboek vormen vijf interessante en onderhoudend geschreven artikelen inzake de functie van onze verdedigingswerken tijdens de Meidagen 1940, en wel: Inundaties 1939-1940, door G. Koppert; De Grebbelinie, Grebbestelling of Valleistelling 1940, door bgen b.d. P. C. van Kerkum; De Maaslinie en de Peel-Raamstelling in mei 1940, door J. Sneep; De verdedigingswerken op de Afsluitdijk, door J. R. Verbeek; Fort Westervoort: een monumentaal einde, door G. B. Janssen. Deze bijdragen zijn rijk verlucht met (oude) foto's, tekeningen en kaarten. Ook zijn Duitse rapporten geraadpleegd, o.a. bij het artikel over inundaties, waarbij niet onvermeld blijft dat de Duitsers in 1944 eveneens inundaties uitvoerden t.b.v. hun verdediging in Nederland. Deze bijdragen maken ongeveer de helft van de inhoud van het jaarboek uit. Verder is aandacht besteed aan bouwhistorische onderzoeken, aan de wijze waarop verdedigingswerken in onze aardrijkskundeboeken worden behandeld, aan excursies en conferenties, internationale ontwikkelingen en aan boeken en rapporten over historische vestingwerken.

Zeer lezenswaard is het rijk geïllustreerde bouwhistorische onderzoek

„Vijf-Vier-Drie-Twee-Een”, door C. L. Teurminck Grote. Het is de samenvatting van een voordracht op de Voorjaarsstudiedag 1989 van de Stichting en beschrijft forten in de gehele wereld, met vijf, vier, drie, twee bastions en enkele zelfs met één. Het jaarboek vormt een interessant en gevarieerd document, de moeite waard om te lezen en te bezitten. C. D. A. BLANKESTIJN, kolint

[Dit jaarboek is niet in de handel. Geïnteresseerden kunnen zich wenden tot het Documentatiecentrum van de Stichting, Catsheuvel 89, 2517 KA Den Haag, tel. (070) 3 54 72 27. Red.]

World armaments and disarmament

SIPRI Yearbook 1990, 718 blz. Uitg.: Oxford University Press, Oxford, 1990. Prijs: £ 40,- ISBN: 0.19.827862.4

Het SIPRI-jaarboek 1990 bevat een overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van de wapenbeheersing en de bewapening van een van de interessantste jaren uit de naoorlogse geschiedenis. De unilaterale reducties in de strijdkrachten van de Sovjet-Unie en de andere Warschau-Pactlanden, de voortgang bij de conventionele-wapenbeheersingsbesprekingen in Wenen, de vloeiend verlopende implementatie van het INF-verdrag en vele andere belangrijke ontwikkelingen worden in detail — en steeds overzichtelijk — beschreven.

Ondanks alle positieve ontwikkelingen in de oost-westverhoudingen kende de wereld in 1989 maar liefst 32 lokaties waar een gewapend conflict van grotere omvang werd uitgevochten. Verder waren er dat jaar nog zo'n 75 conflicten van kleinere omvang (o.a. de strijd in Spaans Baskenland, de nationalistische rellen in de Sovjet-Unie en de bloedige onderdrukking van de Chinese studentenopstand op het Plein van de Hemelse Vrede in Peking). Aan al deze conflicten wordt aandacht besteed.

Publicisten, journalisten, ambtenaren en wetenschappers over de hele wereld maken regelmatig gebruik van het verzameld werk van het Stockholmse instituut. Ook na de Iraakse aanval op, en inlijving van, Koeweit is door velen naar dit standaardwerk gegrepen. Op die manier kon immers snel een eerste inschatting worden gemaakt van de regionale krachtsverhoudingen. De nadruk die het SIPRI traditioneel legt op de internationale wapenhandel kwam goed van pas. Veel dagbladen gingen in op de vraag van wie Irak al het moderne wapentuig had betrokken. De overzichten en tabellen in het jaarboek zijn daarbij ongetwijfeld behulpzaam geweest.

Een blik op het overzicht van de internationale wapenhandel leert o.m. dat Frankrijk (dat schepen heeft gezonden naar de Golf om het VN-embargo tegen Irak kracht bij te zetten) nog zeer recent anti-ship-missiles van twee verschillende typen leverde. Een daarvan, de Exocet, behoeft niet de minste introductie; het verwoestende effect van die raket tijdens de Falklandoorlog staat velen nog duidelijk voor de geest.

Veel van de commentaren van SIPRI-medewerkers kennen een kritische ondertoon over de manier waarop de geïndustrialiseerde landen handelen t.a.v. de economische situatie in de Derde Wereld. Als belangrijkste punten op de agenda van de jaren '90 ziet de directeur van het SIPRI, Walther Stützel, het herstellen van de economie in Oost- en Centraal-Europa en het redden van de Derde Wereld van een bankroet. Alleen dan kan volgens hem de politieke stabiliteit ontstaan die voorwaarde is voor werkelijke vrede en veiligheid.

Het SIPRI-jaarboek 1990 kan onze lezers van harte worden aanbevolen. Het is een overzichtelijk en zeer compleet naslagwerk van de ontwikkelingen op het gebied van de vrede en veiligheid in de periode tussen het voorjaar van 1989 en dat van 1990. De gebonden versie, zoals hier besproken, is met een verkoopprijs van rond f 150,- zeker niet goedkoop. drs. F.J.J. PRINCEN